

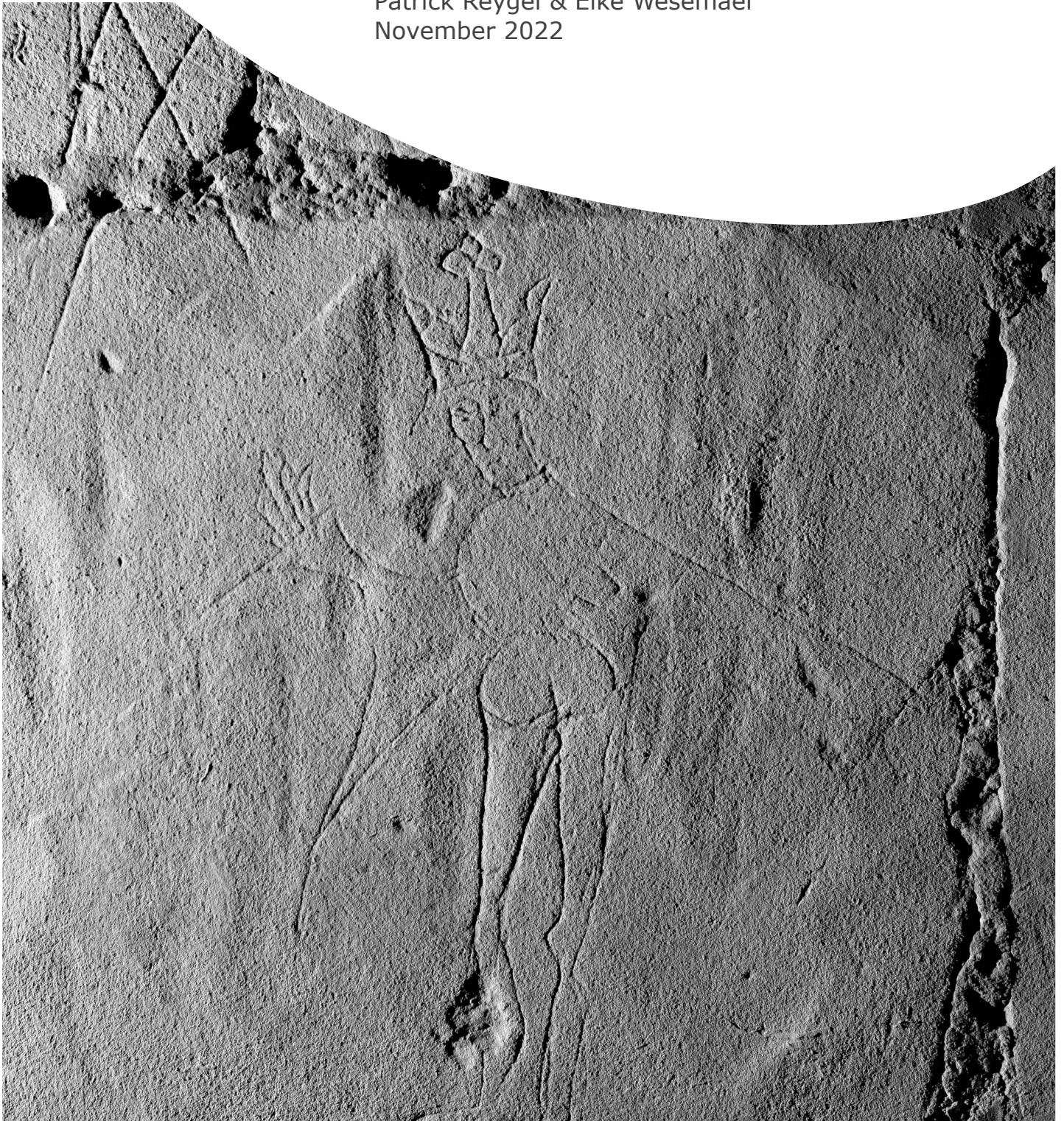

RAPPORT 1208

Graffiti in de O.L.V.-basiliek van Tongeren

Registratie van de toren en zolderruimtes

Patrick Reygel & Elke Wesemael
November 2022

Colofon

ARON rapport 1208 – Graffiti in de O.L.V.-basiliek van Tongeren. Registratie van de toren en zolderruimtes.

Erkend archeoloog:	Patrick Reygel (OE/ERK/Archeoloog/2015/00092)
Auteurs:	Patrick Reygel & Elke Wesemael
Foto's en tekeningen:	ARON bv (tenzij anders vermeld)
Wettelijk depot:	D/2022/12.651/110

ARON bv bewaart op een beveiligde wijze enkel informatie over opdrachtgevers en initiatiefnemers met specifieke doelen. Gegevens worden niet gedeeld met derden zonder uitdrukkelijke toestemming van de opdrachtgevers of initiatiefnemers. Gegevens worden op vraag van de opdrachtgevers of initiatiefnemers aangepast of gewist.

Op de teksten, foto's en tekeningen geldt een auteursrecht. Gelieve ons de wens om gebruik te maken van de teksten of illustraties schriftelijk over te maken op info@aron-online.be. Zonder voorafgaandelijke schriftelijke toestemming van ARON bv mag niets uit deze uitgave worden veelevoudigd, bewerkt, en/of openbaar gemaakt door middel van webpublicatie, druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook.

ARON bv

Archeologisch Projectbureau
Neremweg 110
3700 Tongeren
www.aron-online.be
info@aron-online.be
tel: 012/225.250

ARON-RAPPORT 1208

GRAFFITI IN DE O.L.V.-BASILIEK VAN TONGEREN

REGISTRATIE VAN DE TOREN EN ZOLDERRUIMTES

Patrick Reygel & Elke Wesemael

Tongeren
2022

INHOUDSTAFEL

INHOUDSTAFEL.....	1
INLEIDING	2
1. BESCHRIJVEND GEDEELTE	3
1.1 Onderzoeksopdracht	3
1.2 Werkwijze en strategie	5
1.3 Locaties	6
2. GRAFFITI.....	9
2.1 Inleiding	9
2.2 Voorkomende types en interpretaties.....	9
2.3 Eerste observaties per ruimte.....	23
1.3.1 H. Sacramentskapel	23
1.3.2 Grote wenteltrap	23
1.3.3 Gang wenteltrap naar oksaal	25
1.3.4 Gang wenteltrap naar hoofdzolder.....	25
1.3.5 Oksaal	25
1.3.6 Hoofdzolder	26
1.3.7 Westtoren.....	27
1.3.8 Torengalerij.....	30
1.3.9 Transeptzolders	31
1.3.10 Zijbeukzolders	31
3. BESLUIT	37
BIBLIOGRAFIE.....	38

BIJLAGEN

Bijlage 1: Overzichtsplannen fotolocaties

Bijlage 2: Profielen

Bijlage 3: Mappenstructuur foto's

Bijlage 4: Afkortingen en graffiti categorieën

Bijlage 5: Database graffiti-foto's

Bijlage 6: Database graffiti-foto's top 100

Digitale bijlage 1: Foto's

Digitale bijlage 2: Hoge resolutie foto's van een selectie graffiti

Digitale bijlage 3: Database graffiti-foto's

Digitale bijlage 4: Digitale plannen en profielen

INLEIDING

Tussen 22 augustus en 25 oktober 2022 voerde ARON bv een grootschalige registratie uit van alle graffiti in de O.L.V.-basiliek van Tongeren, meer bepaald van de toren en zolderruimtes. Dit onderzoek gebeurde in opdracht van de Stad Tongeren, via de algemeen aannemer *Verstraete Vanhecke nv* voor het inrichten van de basiliektoren als uitkijkpunt.

In totaal werden meer dan 4000 foto's genomen, die als digitale bijlage bij dit rapport gevoegd zijn, samen met een bijhorende database en locatieplannen. Van een 100-tal bijzonder graffiti werd een hoge resolutie foto gemaakt, dewelke ook in digitale vorm zijn toegevoegd.

Dit rapport beschrijft de uitgevoerde werkwijze voor de registratie en geeft een eerste overzicht van de aangetroffen graffiti-types. Bijkomend wordt ook een korte interpretatie gegeven aan deze types, en bespreken we de verschillende ruimtes en enkele opvallende registraties.

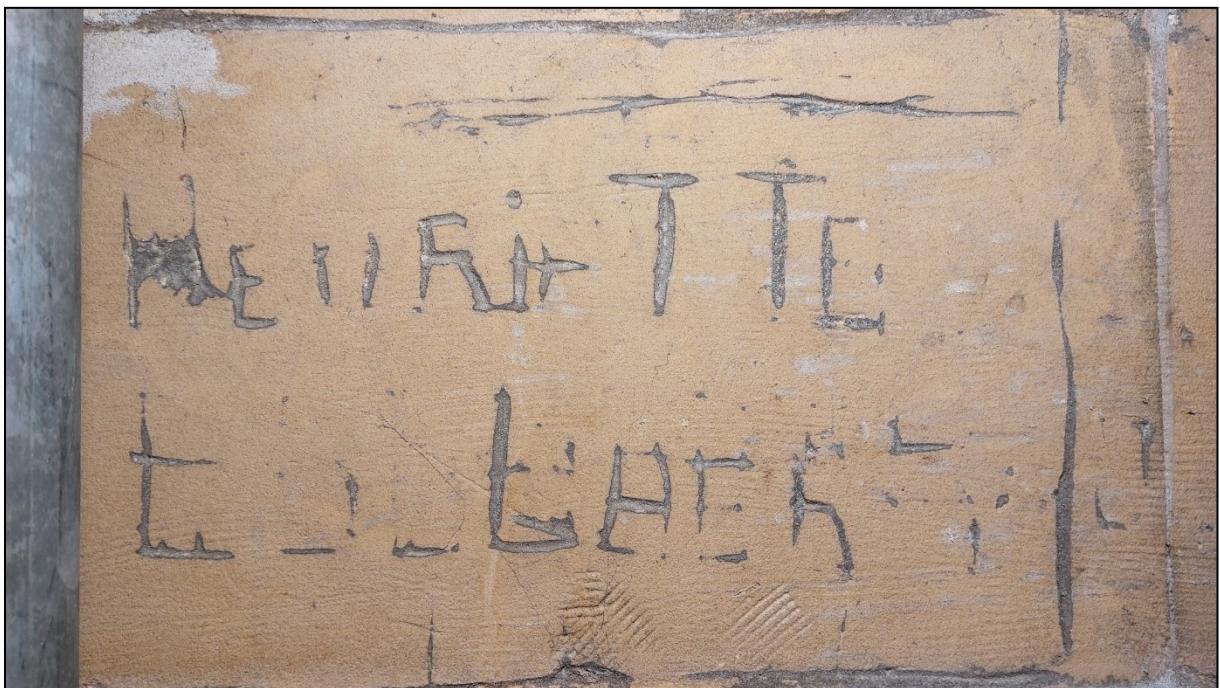
De aangetroffen graffiti blijkt een schat aan informatie te bevatten die zeker haar plaats verdient tussen de historische bronnen, en de archeologische resten onder de basiliek. Op basis van deze eerste registratie die meer dan 500 jaar aan geschiedenis omvat, kan nog jaren bijkomend onderzoek gebeuren en krijgen we een beter beeld van het leven van individuele Tongenaren en bezoekers doorheen de tijd.

1. BESCHRIJVEND GEDEELTE

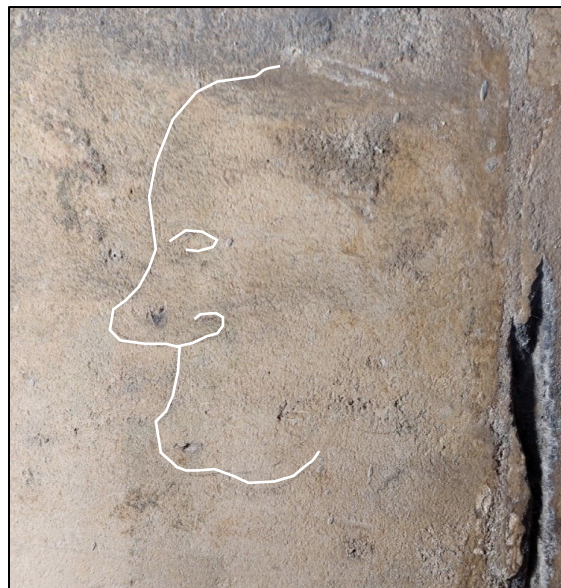
1.1 ONDERZOEKSOPDRACHT

De concrete onderzoeksopdracht, zoals opgesteld door de opdrachtgever 'Registratie van de graffiti in de toren van de O.L.Vrouwbasiliek in Tongeren', betrof het registreren van alle graffiti en markeringen die aangebracht zijn in de zolders en toren van de O.L.V-basiliek. Ondanks dat het 'in steen staat geschreven' verdwijnt deze graffiti immers langzaam. Enerzijds omdat de huidige restauratiefase van de basiliek er voor kan zorgen dat sommige graffiti zouden vervagen/verdwijnen door steenreiniging en omdat er enkele nieuwe deuropeningen gemaakt worden. Anderzijds werd tijdens de registratie ook duidelijk dat verschillende stenen langzaam eroderen door weer, wind, aanraking, afbrokkelen door zoutwerking, overschilderd worden,... (Afb. 1) Sommige graffiti werden slechts als een dunne potloodtekening aangebracht en zijn dan ook zeer fragiel (Afb. 2). Reeds tijdens het uitvoeren van de opdracht viel op hoe snel sommige muren beschadigd kunnen raken op enkele weken tijd (Afb. 3).

Deze opdracht werd in vier fases uitgevoerd. Een eerste voorbereidende fase betrof een bezoek aan de basiliek en de betreffende ruimtes om een idee te vormen van de omvang en locaties van de te registreren graffiti. Bijkomend werden ook enkele cameratests uitgevoerd. De tweede fase omvatte het fotograferen van de graffiti alsook het registreren van de diverse ruimtes en locaties. Tijdens de derde fase werden de fotogegevens, plannen en profieltekeningen gedigitaliseerd. De vierde en laatste fase betrof de uitwerking en rapportage.

Afb. 1: Sterk vervaagde graffiti 'Henriette ...aer..' (ID: TO-22-BOBA TOR1 (197))

Afb. 2a-2b: Sterk vervaagde potloodsilhouet en digitaal overtrokken versie (ID: TO-22-BOBA TORGalZ (54)).

Afb. 3a: Overzichtsfoto van muur CC in toren verdiep 2 op 30 augustus 2022 (ID: TO-22-BOBA TOR2 (607))

Afb. 3b: Dezelfde muur enkele weken later, onbedoeld beschadigd door ingespoeld materiaal van werken aan de buitenzijde.

1.2 WERKWIJZE EN STRATEGIE

De registratie van de graffiti werd uitgevoerd door Patrick Reygel. Joris Steegmans stond in voor de opmeting en uitwerking van de profielen en de plannen. Elke Wesemael begeleidde het project zowel intern als op het terrein. De hoge resolutie foto's werden gemaakt door Niels Meerten (*Niels Meerten Photography*). Gedurende de loop van het project werd de opdrachtgever steeds op de hoogte gehouden van de voortgang en de tussentijdse resultaten. Op 6 september 2022 werden de werkwijze en eerste resultaten ter plaatse gepresenteerd aan de hand van een terreinbezoek onder de aanwezigheid van Patrick Dewael (*Burgemeester stad Tongeren*), Gerard Stassen (*Schepen van erfgoed*), Sofie Hechtermans, (*Deskundige Erfgoed & Toerisme*), Bert Leus (*Directeur cultuurtoerisme*), Jeroen Huygen (*Evenementenloket*) en Rudy Willems (*Projectleider Verstraete Vanhecke nv*). Zowel tussentijds als na de uitwerking werden de resultaten en het rapport gepresenteerd in combinatie met een rondleiding langs de meest markante graffiti.

Voorafgaand aan de registratie werden diverse digitale camera's uitgetest op de graffiti. Het meest veelzijdige en meest lichtgevoelige model bleek uiteindelijk de camera van een Samsung Galaxy A52 met een inwendige SM-A525F camera. De foto's werden allen genomen in 9:16 formaat, zonder flits maar wel manueel bijgelicht met een ledlamp. Deze laatste werd steeds zo gehouden dat het scheerlicht voor een maximaal contrast en leesbaarheid zorgde.¹

Elke ruimte, verdiep of gang waar er zich graffiti bevond kreeg een unieke naam met bijhorende afkorting (Zie bijlage 4). Van al deze zones werden grondplannen aangemaakt op basis van de ontwerpplannen, waarbij de muren met graffiti steeds werden aangeduid met een uniek nummer (Zie bijlage 1). Van deze gefotografeerde en genummerde muren werden ook profieltekeningen aangemaakt waarop een selectie van 100 top-graffiti werden aangeduid (Zie bijlage 2 en 6). Na de manuele en digitale opmeting (a.h.v. een Leica GPS) werden de plannen uitgewerkt in AutoCAD.

Voorafgaand aan het fotograferen werd elke muur geanalyseerd op zijn complexiteit (*Afb. 4-5*). Eén van de einddoelen van deze registratie was namelijk het eenvoudig terugvinden van een specifieke graffiti. Eenvoudige muren met weinig graffiti werden eerst in hun geheel gefotografeerd waarna de weinig aanwezige graffiti van onder naar boven werden gefotografeerd. Meer complexe, lange muren werden opgedeeld, waarbij elk apart deel in zijn geheel werd gefotografeerd. Vervolgens werden de graffiti per muur gefotografeerd, steeds van onder naar boven en van links naar rechts. Om de locatie te verduidelijken werden voor complexe muren de steenrijen genummerd van onder naar boven (1, 2, 3,...). Een uitzondering hierop vormde de grote wenteltrap. Hier werden de steenrijen genummerd van boven naar beneden, net als de treden van de trap (1,2,3,...). De foto's werden hier dan ook van boven naar beneden en links naar rechts genomen. Stenen zonder graffiti of met enkel accidentele krassen werden niet gefotografeerd.

Dagelijks werden de genomen foto's afgeladen, gesorteerd per ruimte en digitaal her-nummerd. Elke fotonummer bestaat uit de projectcode (*TO-22-BOBA*) gevolgd door de locatie (*GNG WTRP HFDZ* = gang wenteltrap naar hoofdzolder) en een uniek volgnummer ((1), (2), ...). Specifieke foto's kunnen dan ook per ruimte snel teruggevonden worden in de map met de bijhorende naam van de ruimte. Elke foto werd ook toegevoegd aan een digitale Excel-lijst met aanduiding van hun genomen datum; fotonummer; ruimte; muurnummer en eventueel rij en/of trapnummer om de locatie van de genomen foto's makkelijk te lokaliseren (Zie bijlage 5 en digitale bijlage 3). Elke fotorecord is verder ook al dan niet aangevuld met een locatie opmerking (bv. *boven het raam*); de graffiti categorieën (Zie ook bijlage 4), graffiti beschrijving en aanduiding of het om een speciaal geval gaat die tot de top-100 wordt gerekend. Een korte handleiding hoe een foto of graffiti terug te vinden via de database kan in het excel-document worden teruggevonden (Zie digitale bijlage 3).

¹ Om de leesbaarheid in dit rapport te vergroten werden sommige graffiti digitaal overtrokken.

De registratie werd uitgevoerd tijdens de restauratiewerken van de basiliek. Enerzijds omdat deze werken een bedreiging vormen voor sommige graffiti, anderzijds omdat de huidige toestand zorgde voor een betere bereikbaarheid van enkele locaties (bv. via de stellingen aan de buitenzijde,...).

Afb. 4-5: Inspectie van de verschillende ruimtes en graffiti.

1.3 LOCATIES

Tijdens het onderzoek werden verschillende ruimtes onderzocht die in tien locaties werden onderverdeeld. Dit hoofdstuk beschrijft kort alle onderzochte locaties van het onderzoek. Hoofdstuk 2.3 beschrijft per locatie de specifieke observaties en zones met graffiti. Voor een uitgebreide bouwgeschiedenis en de meest recente inzichten in de gotische bouwfase wordt doorverwezen naar deel 5 van 'Het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek van de O.L.V.-basiliek van Tongeren (1997-2013)' en meer specifiek naar het hoofdstuk van V. Debonne.² Onderstaande toegangen van ruimtes zijn beschreven zoals op het moment van registratie, toekomstige wijzigingen in het kader van bezoekers/rondgangen niet in acht genomen.

Een eerste, vrij kleine ruimte bevindt zich op de gelijkvloers: de **H. Sacramentskapel** (Afb. 6: A) die aan de noordzijde van de westtoren is gelegen. Deze kapel, gebouwd in 1898, is zowel toegankelijk via een noordelijke buitendeur als het schip en heeft ook een doorgang naar de grote wenteltrap. Aan de noordzijde van de westtoren is de voormalige doopkapel (thans bidruimte) gelegen, maar deze bevatte geen graffiti.

Via de Sacramentskapel komt men op de **gelijkvloers ruimte van de grote wenteltrap** (Afb. 6: B) van de westtoren waarvan de bouw vanaf het midden van de 15de eeuw werd aangevat. Op te merken is ook de kleine ruimte onder de trap, thans dienst doende als elektriciteitskast, waar zich ook enkele graffiti bevinden. De **grote wenteltrap** (Afb. 6: C) zelf loopt helemaal tot aan de hoogste zolderruimtes en heeft drie doorgangen.

Een eerste doorgang, ongeveer halweg de trap, bestaat uit een kleine **gang richting het oksaal** (Afb. 7: E) Eén wenteling verder bevindt zich de deur naar de noordelijke zijbeukzolder. Bovenaan de wenteltrap bevindt zich de **gang naar de hoofdzolder** (Afb. 7: G).

Het **oksaal** zelf bestaat uit twee verdiepen. Het **eerste oksaal niveau** (Afb. 7: H), waar zich ook het grote orgel bevindt, kijkt uit op het schip. Het kleinere **tweede oksaal niveau** (Afb. 7: I) is bereikbaar via een trap en bevat de hoogste delen van het orgel en een doorgang naar het eerste verdiep van de westtoren.

De **hoofdzolder** (Afb. 7-8: J), te bereiken via de grote wenteltrap, situeert zich volledig boven het schip van de basiliek. Via enkele centrale wandelpaden kan het tweede verdiep van de toren bereikt worden aan de westzijde, de koorzolder aan de oostzijde en de transeptzolders in het noorden en zuiden.

De **westtoren** telt zes verdiepen en een gelijkvloers. De **gelijkvloers** (Afb. 6-8: D) is bereikbaar via het schip en drie poorten, respectievelijk in het noorden, zuiden en westen die naar buiten uitgeven. Het **eerste verdiep** (Afb. 7-8: K) is bereikbaar via de wenteltrap en vervolgens het oksaal. Het **tweede verdiep** (Afb. 7-8: L) is enkel bereikbaar via de wenteltrap en vervolgens via de hoofdzolder. Vanaf hier bevinden zich enkele (draai)trappen om het **derde**,

² Debonne 2020.

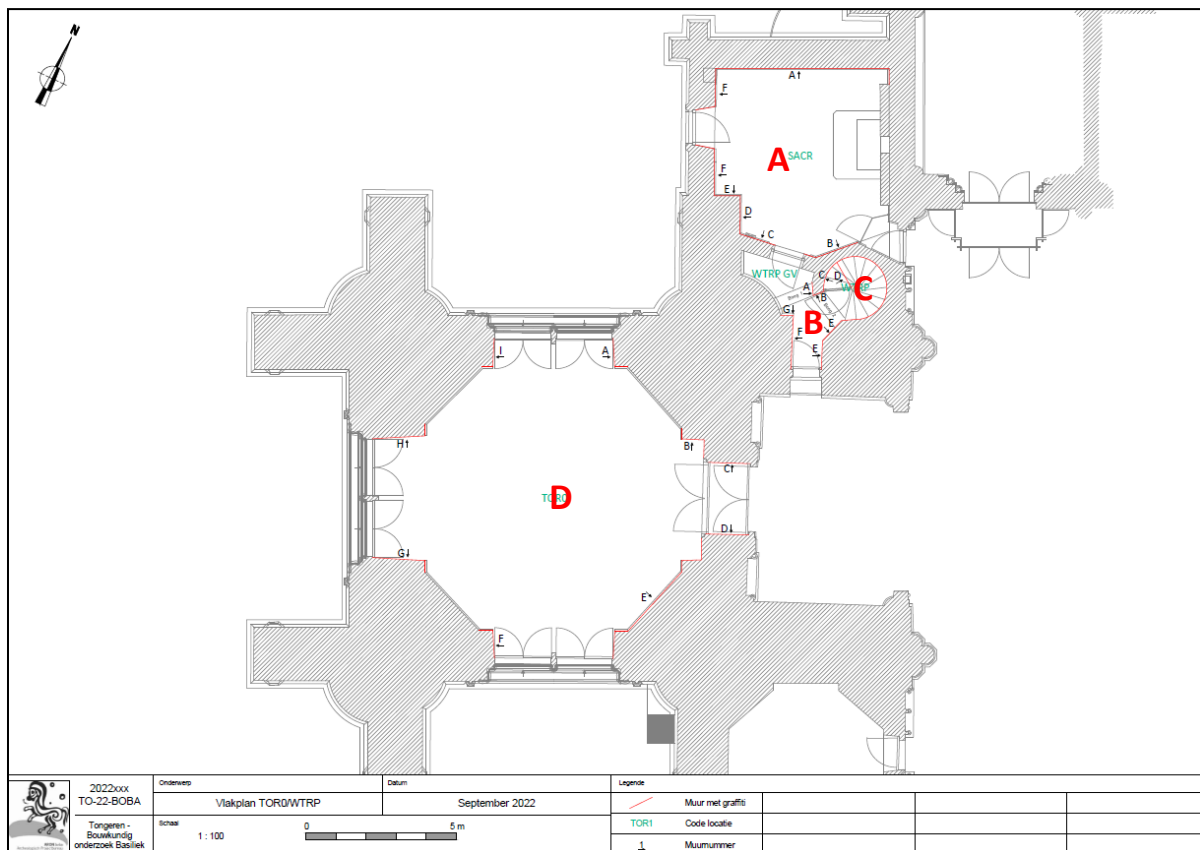
vierde en vijfde verdiep te bereiken (Afb. 7-8: M, N & O). Op het **zesde verdiep** bevinden er zich geen graffiti meer. Op het vierde verdiep bevinden zich aan elke muurzijde enkele balkons waar er ook graffiti aanwezig is.

Via het eerste verdiep van de toren kan ook de **torengalerij** (Afb. 7-8: P) bereikt worden. Deze loopt volledig rond de toren, met uitzondering van de oostzijde en is bijgevolg ook opgesplitst in een **noord-, noordwest-, west-, zuidwest- en zuiddeel**.

Via de hoofdzolder zijn de **noordelijke en zuidelijke transeptzolders** (Afb. 8: Q) te bereiken, dewelke vanzelfsprekend boven de transepten zijn gelegen. Beide zolders hebben ook een kleine doorgang die uitgaat op een balkon boven het noord- en zuidportaal. Ook hier bevinden er zich enkele graffiti aan de buitenzijde.

Zoals reeds vermeld kan de **noordelijke zijbeukzolder** (Afb. 7: R) bereikt worden via de grote wenteltrap. De **zuidelijke zijbeukzolder** (Afb. 7: R') is enkel te bereiken via de torengalerij op het eerste verdiep van de westtoren. Beide zolders bevinden zich net boven de zijbeuken. De noordelijke zolder is één grote ruimte met een afgeronde westmuur door de achterliggende wenteltrap. De **zuidelijke zijbeukzolder** bestaat uit **twee ruimtes** en wordt dan ook zo opgesplitst in de beschrijving. Via de zijbeukzolders zijn ook enkele doorgangen naar het triforium. Mogelijk bevinden er zich hier ook enkele inscripties op de arcades, maar uit veiligheidsoverwegingen waren deze ontoegankelijk.

Een laatste ruimte is de **koorzolder** (Afb. 8: S), gelegen boven het koor en bereikbaar via de hoofdzolder. Deze ruimte, en evenmin de buitenzijde, toegankelijk via een kleine doorgang in de oostmuur, bevatte geen graffiti.

Afb. 6: Vlakplan gelijkvloers toren, sacramentskapel en wenteltrap (ARON bv, 1:100).

2. GRAFFITI

2.1 INLEIDING

Bij het woord graffiti wordt al zeer snel gedacht aan vandalisme, spuitbussen of moderne muurkunst. De negatieve connotatie die hieraan vasthangt, is echter pas in de laatste decennia ontstaan. Door de eeuwen heen heeft de mens altijd de wens gehad om iets in/op steen achter te laten, gaande van prehistorische grotschilderingen, tekeningen van gladiatoren in het antieke Rome of middeleeuwse inscripties. En welke plek was er in de middeleeuwen beter om zichzelf te vereeuwigen in steen, dan in of op dat gigantische bouwwerk in het centrum van de dorps- of stadskern. Bovendien was het op veel plaatsen één van de zeldzame constructies die volledig in steen werden uitgevoerd, gezien woningen veelal in hout-lemen vakwerk werden opgetrokken.

Het onderzoek naar kerkgraffiti is nog vrij nieuw. Onder impuls van Brits onderzoek blijken over heel West-Europa vele middeleeuwse kerken een schat aan informatie te bevatten, waar voorheen geen of weinig aandacht naar toe ging. Deze onderzoeken tonen ook aan hoe algemeen het was om omwille van allerlei redenen graffiti aan te brengen. Zo ook in Tongeren, waar reeds tijdens fase 1 van de basiliekrestauratie (1999-2001) al enkele notariële graffiti werden aangetroffen achter enkele biechtstoelen.³ Eveneens al eerder gekend, waren de namen van enkele geestelijken, of de inscripties van 1598 die herinneren aan een grote brand na een blikseminslag in de toren.

In dit hoofdstuk worden eerst de verschillende types van graffiti besproken en geïnterpreteerd samen met enkele markante voorbeelden uit de O.L.V.-basiliek. Vervolgens worden de diverse ruimtes overlopen met een beschrijving van de eerste observaties en bijzonderheden.

Het huidige onderzoek spitst zich echter vooral toe op de registratie en inventarisatie van de graffiti. Bijkomende studies en archiefwerk zullen dan ook nog veel meer categorieën, interpretaties en resultaten opleveren in de toekomst. Voor een diepgaandere introductie in de middeleeuwse kerkgraffiti kunnen we alvast doorverwijzen naar het basiswerk van *M. Champion: Medieval Graffiti: The Lost Voices of England's Churches*.⁴ De hieronder aangehaalde interpretaties komen dan ook allen voort uit dit werk, tenzij anders aangegeven.

2.2 VOORKOMENDE TYPES EN INTERPRETATIES

De hier beschreven types en hun interpretatie zijn slechts een eerste poging om enkele van de duizenden graffiti in een onderverdeling te gieten. De lijst is niet exhaustief en zal in de toekomst zeker verder aangevuld kunnen worden. Ook enkele typische categorieën die elders wel voorkomen maar tot nu toe nog niet herkend werden, worden kort aangehaald. Het merendeel van de geregistreerde graffiti werden echter (nog) niet in een specifieke categorie ingedeeld. Onderstaande nummering wordt ook gebruikt in de bijhorende database (zie digitale bijlage 3).

1. Herinneringsgraffiti

De meest voorkomende categorie beschrijft namen, data of andere combinaties. Persoonsnamen kunnen gaan van initialen (geen specifieke categorie), enkel een voor- of achternaam met datum tot zeer uitgebreide beschrijvingen van trouwdatum, geboortedatum, plaats van afkomst,... (Afb. 9-11) Archiefonderzoek kan hier zeker nog veel bijkomende informatie over opleveren. Opvallend: verschillende namen werden op een gegeven moment ook weer uitgewist (Afb. 12). Het blijft echter giswerk of dit opnieuw door de oorspronkelijke 'auteur' gebeurde. De voorkomende data beginnen in de 16de eeuw en lopen door tot in 2022

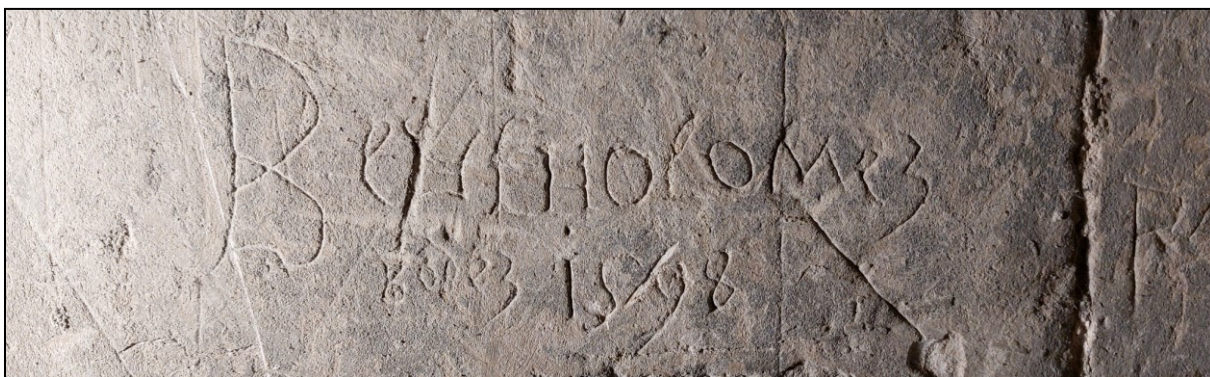
³ Oosterbosch et al. 2007.

⁴ Champion 2015. Eveneens beschikbaar als een website: <http://www.medieval-graffiti.co.uk>

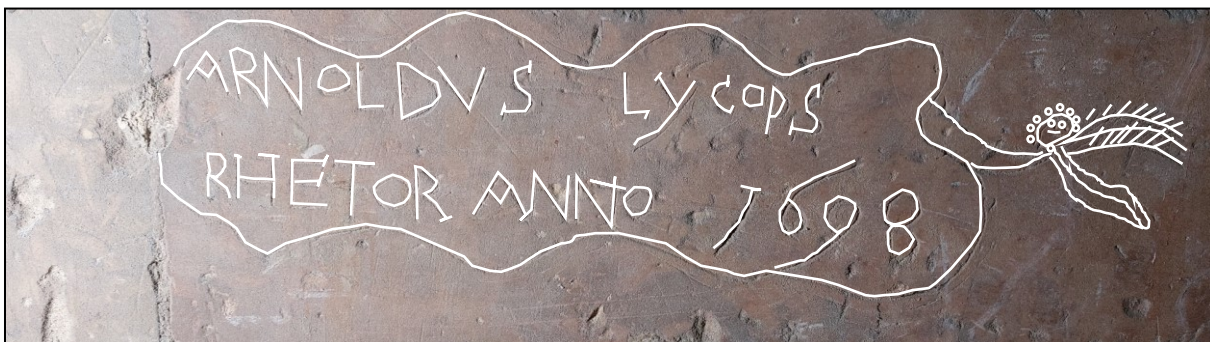
(Afb. 14-17). Enkele namen worden ook meermaals ondertekend, vermoedelijk bij een terugkerend bezoek, en geven soms ook een hint van afkomst. Denk maar aan 'Wolfframm' die de basiliek op 28/11/'45 en 30/06/'77 bezocht (Afb. 13).

De categorie van herinneringsgraffiti is verder onderverdeeld in:

- 1.1. Datums + volledige naam
- 1.2. (Volledige) naam
- 1.3. Naam + (of hartje) + naam
- 1.4. ZOT,LUL,... (scheldwoord)
- 1.5. Datum

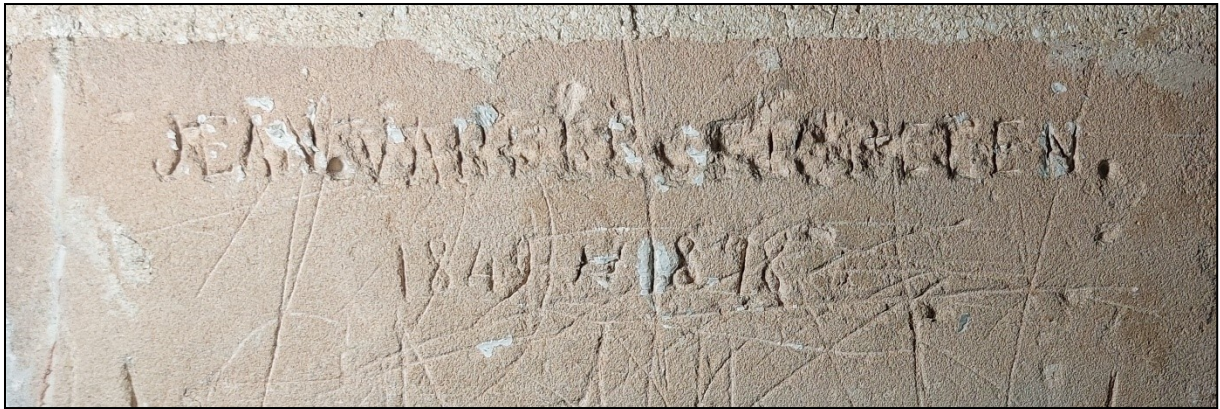
Afb. 9: Type 1.1: naam met datum 'Bertholomes Bodes 1598' (ID: TO-22-BOBA TOR2 (720)).

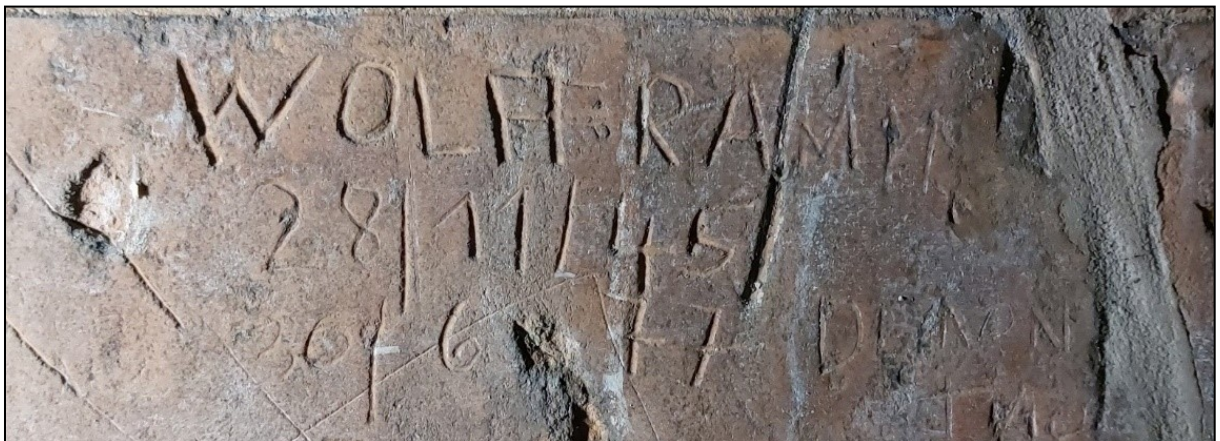
Afb. 10: Type 1.1: naam met datum 'Arnoldus Lycops Rhetor ANNO 1698' (ID: TO-22-BOBA TOR1 (316)).

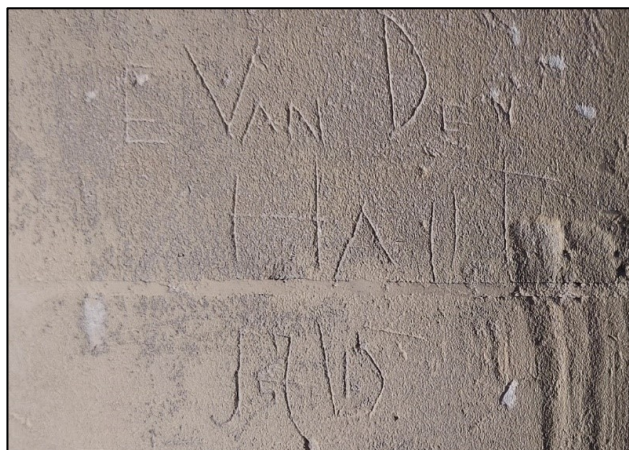
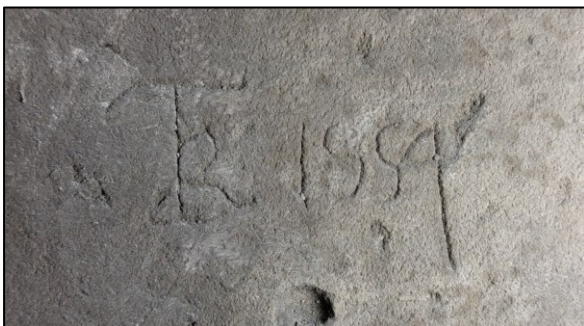
Afb. 11: Type 1.1: naam met datum 'Elzard Boer + Belinda Salden' met geboortedata en vermoedelijke trouwdatum (ID: TO-22-BOBA OKS1 (246)).

Afb. 12: Uitgewiste naam en datum (Jean ... 1849-1898) (ID: TO-22-BOBA TOR1 (58)).

Afb. 13: Vermoedelijke Duitser 'Wolfframm' die de basiliek bezocht in '45 en '77 (ID: TO-22-BOBA TOR1 (394)).

Afb. 14-17: Diverse data van de 16de tot de 21ste eeuw (ID van L. naar R.: TO-22-BOBA WTRP GV (61); TO-22-BOBA TOR4 (176); TO-22-BOBA OKS1 (25); TO-22-BOBA HFDZ (19)).

2. Passertekening

Passertekeningen lijken op het eerste zicht te zijn achtergelaten door personen met enige wiskundige/bouwkundige kennis. Dit is zeker mogelijk, vooral wanneer bouwkundige tekeningen zoals raamontwerpen worden aangetroffen (Afb. 19). Onderzoek heeft echter aangetoond dat veel van deze cirkels, rozetten (Afb. 18) en andere vormen dienden als rituele beschermingstekens tegen het kwade. De vorm van de tekening trok als het ware het kwade aan, dat de 'eindeloze lijn' voor eeuwig bleef volgen, en zo gevangen werd gezet. Passertekeningen, uitgevoerd met grote bouwpassers, of met kleine 'passers', nl. scharen, moeten in de eerste plaats dus als beschermingstekens gezien worden.

Afb. 18: Passertekeningen met een rozet (ID: TO-22-BOBA TOR2 (406)).

Afb. 19: Passertekeningen: kerkraamontwerp (ID: TO-22-BOBA ZBKZN (63)).

3. Figuur (of deel van) mens

Menselijke figuren (Afb. 20-23) komen niet vaak voor, maar spreken snel tot de verbeelding. Ze gaan van karikaturale voorstellingen tot zeer gedetailleerde schetsen. Interessant is ook de weergegeven kledij of haarsnit. We zien opvallend veel militaire figuren, logisch gezien het strategische uitzicht vanop de kerktoren en het eeuwenlange gebruik van de toren als belfort van de stad.

4. Figuur (of deel van) dier

Dieren zijn ook eerder zeldzaam en vaak minder goed uitgewerkt. Het meest voorkomend zijn vogels, hetgeen een veelgebruikt beeld en christelijke symbool was in de middeleeuwen: denk maar aan de Bijbelse duif van Noah. Verder konden er ook enkele paarden herkend worden.

Onderschriften van de volgende pagina:

Afb. 20: Man en vrouw met middeleeuwse kledij (ID: TO-22-BOBA ZBKZZ R2 (220)).

Afb. 21: Militair met sabel en geweer 1925 (ID: TO-22-BOBA WTRP (163)).

Afb. 22: Diverse gezichten en paard in potlood (ID: TO-22-BOBA TOR2 (182)).

Afb. 23: Gezicht met Pruisische Pickelhaube (ID: TO-22-BOBA WTRP (177)).

Afb. 24: Vogel (ID: TO-22-BOBA ZBKZN (38)).

Afb. 25: Vogel (ID: TO-22-BOBA SACR (44)).

Afb. 26: Paard (ID: TO-22-BOBA SACR (43)).

Afb. 20

Afb. 21

Afb. 22

Afb. 23

Afb. 24

Afb. 25

Afb. 26

5. Figuur anders

Alle overige figuren werden onder categorie #5 ingedeeld, maar kunnen zeker nog verder opgesplitst worden in de toekomst. Enkele opvallende graffiti waren diverse 'sleutels', 'kronen' en 'kelken'. De sleutels (*Afb. 27*) waren meestal rechtopstaand afgebeeld, als een 'vlag' met het ringvormige handvat aan de onderzijde. Vermoedelijk zit hier nog een bijkomende symboliek achter die ons nog niet duidelijk is. Er zou kunnen gedacht worden aan de sleutel van st. Petrus. De kronen (*Afb. 28*) en kelken kunnen, net als de duif/vogel, opnieuw een christelijke symboliek hebben, maar kunnen ook een symbool van wereldlijke macht zijn.

Een zeer interessante en unieke graffiti (*Afb. 29*), aangetroffen op de zuidelijke zijbeukzolder, bestond uit een laatmiddeleeuwse notenbalk met vier lijnen (kwadraatnotatie) – in tegenstelling tot de moderne vijf lijnen - en vier ruitvormige noten (hoefnagelnotatie). Vermoedelijk gaat het hier dan ook om een gregoriaanse notatie. Een veel voorkomende graffiti was de voorstelling van een raamzaag (*Afb. 30*). Deze wordt meer uitgebreid besproken in H.1.3.10.

Diverse figuren konden echter nog niet geïdentificeerd worden of blijven onzeker. Zo toonde de noordelijke zijbeukzolder een divers kluwen aan lijnen waarin, met enige verbeelding, mogelijk een galg met drie touwen en enkele kruisen kan herkend worden (*Afb. 31*).

6. VV symbool (*virgo virginum*)

Een bekend symbool dat in diverse kerken wordt aangetroffen is het 'VV' symbool (*Afb. 32*), hetgeen staat voor *Virgo Virginum* vertaald als de Maagd der Maagden. Vanzelfsprekend wordt de connectie gemaakt met het religieuze en de verering van de Maagd Maria. Het symbool zou een beschermingsteken zijn voor geluk of tegen het kwade dat vanaf de middeleeuwen tot zelfs in de 19de eeuw gebruikt werd.

7. Fallus/vulva

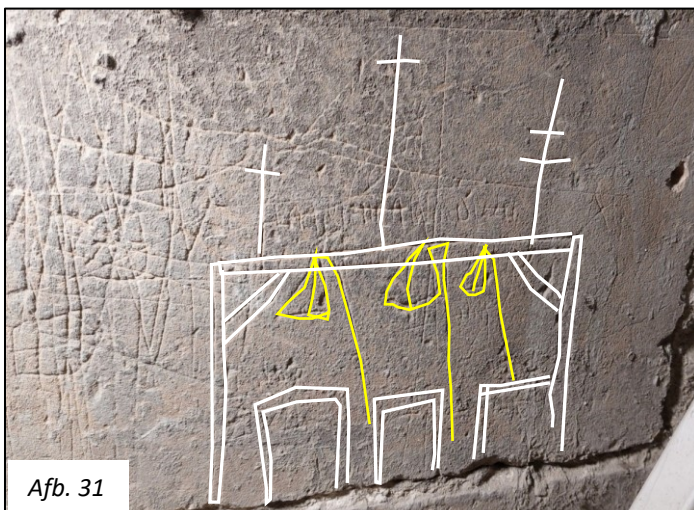
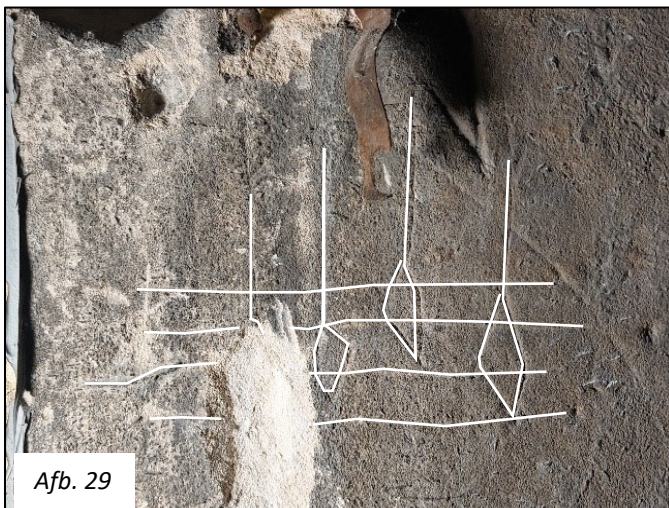
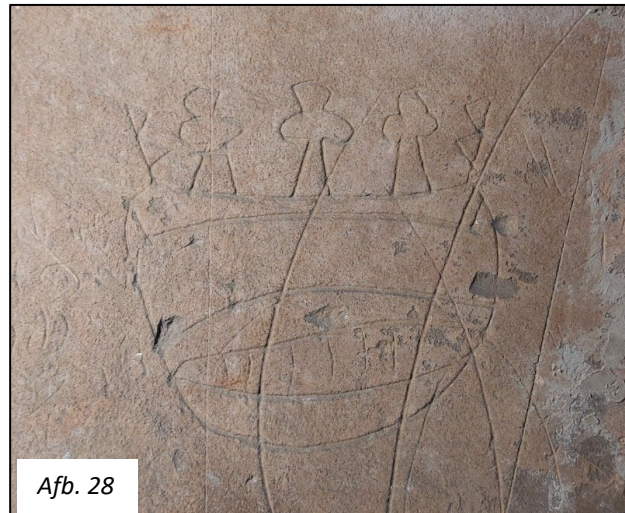
Een tiental graffiti in de basiliek lijken op het eerste zich obscene tekeningen te zijn, zonder meer betekenis dan schunnige humor (*Afb. 33-34*). Verschillende afbeeldingen van mannen met uitvergrote fallussen, figuren met blote billen of vulva's bevinden zich echter tussen enkele van de oudste graffiti en hebben wel degelijk een meer diepgaande betekenis. In de late middeleeuwen waren dergelijke afbeeldingen geen taboe, en maakten ze deel uit van het straatbeeld. Denk maar aan de talloze pelgrimsinsignes, met precies dezelfde composities als de graffiti, die gekend zijn uit de lage landen, met afbeeldingen van wandelende fallussen of vulva's. Recentere studies tonen duidelijk aan dat deze afbeeldingen niet alleen een seculiere betekenis hebben als geluksbrengers of als vruchtbaarheidssymbool maar, naast hun humoristische voorstelling, ook werkelijk verbonden waren met christelijke iconografie en vooral met pelgrimage.⁵

8. Kruis

9. Kruisbeeld

Kruisen en kruisbeelden worden opnieuw voornamelijk tot de religieuze iconografie gerekend. De eerste categorie (*Afb. 35*) verschilt echter van de tweede doordat het kruisen zijn met even lange benen. Deze kunnen ook een meer seculiere betekenis hebben, als beschermingsteken, heraldiek,... Opvallend genoeg werden er niet veel van dergelijke graffiti teruggevonden. Het vermelden waard zijn twee graffiti van mooi uitgewerkte kruisbeelden (*Afb. 36-37*). Een eerste bevindt zich achter een recente elektriciteitskast, verborgen in een ruimte onder de wenteltrap. De locatie bovenop een heuvel en bovenaan het kruis een banderol (met onleesbaar opschrift) laat het ons meer specifiek als een calvariekruis identificeren. De tweede graffiti betreft twee identiek dezelfde kruisen langs elkaar, vermoedelijk een oefening (*Afb. 37: links*) en een betere uitvoering (*Afb. 37: rechts*). Opnieuw zou het kunnen gaan om calvariekruisen, gezien ze op een getrapte verhoog staan. Opvallend is echter de gearceerde decoratie en de 'vleugeltjes' bovenaan. Vermoedelijk gaat het hierom een meer stilistische weergave van een banderol.

⁵ Reiss 2017.

Afb. 27: Sleutel (ID: TO-22-BOBA HFDZ (22)).

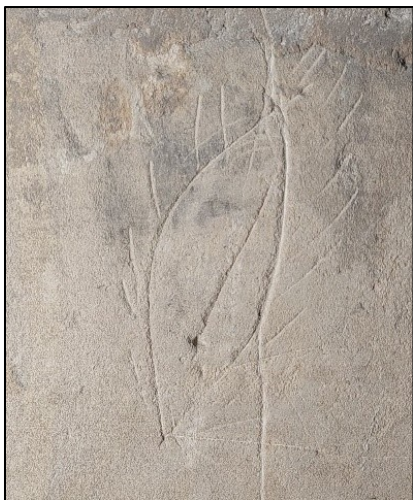
Afb. 28: Kroon of gekroonde helm (ID: TO-22-BOBA TOR2 (602)).

Afb. 29: Muzieknoten (ID: TO-22-BOBA ZBKZZ R2 (252)).

Afb. 30: Raamzaag (ID: TO-22-BOBA ZBKZN (60)).

Afb. 31: Vermoedelijke galgen (ID: TO-22-BOBA ZBKZN (4)).

Afb. 32: VV symbool (ID: TO-22-BOBA TOR2 (499)).

Afb. 33: Vulva (ID: TO-22-BOBA ZBKZZ R2 (212)).

Afb. 34: Figuur (links) met fallus en vulva (ID: TO-22-BOBA TOR2 (551)).

Afb. 35 (boven): Gelijkbenig kruis (ID: TO-22-BOBA WTRP (403)).

Afb. 36 (rechts): Calvariekruis (ID: TO-22-BOBA WTRP GV (77)).

Afb. 37: Kruisbeelden met opvallende vorm en decoratie (ID: TO-22-BOBA TOR2 (251)).

10. Types van knoop

Net als verschillende andere symbolen, worden knopen beschouwd als geluksbrengers die, net als de cirkels, passertekeningen, spiralen,... vangers zijn van het kwade vangen in hun 'eindelooze lijn' (Afb. 38). Typische Salomons knopen werden echter niet herkend. Sommige knopen kunnen verder ook verward worden met de zwierige lijnen van een koopmansteken (zie #15).

11. Boomstam

Slechts één graffiti kon als boom herkend worden (Afb. 39). Het is echter onduidelijk of het hier om een christelijke iconografie gaat zoals de boom/stronk van Jesse of eerder een toevaligheid.

Afb. 38 (links): Vermoedelijke knoop (ID: TO-22-BOBA TOR2 (547)).

Afb. 39 (rechts): Boom (ID: TO-22-BOBA TOR1 (112)).

12. Zigzag lijn of bliksem

13. Gearceerde vlakken

Zigzag- of bliksemlijnen (Afb. 40) en gearceerde vlakken (Afb. 41) behoren opnieuw tot de gelukbrengende en kwaad afwerende symbolen.

Afb. 40: Zigzaglijn (ID: TO-22-BOBA TOR2 (72)).

Afb. 41: Gearceerde vlakken (ID: TO-22-BOBA TOR1 (302)).

14. Steenhouwersmerk

Een veelvoorkomende type graffiti in de basiliek werd aangebracht door stenhouwers (Afb. 42-49) en staat bekend als 'masons marks' of 'stenhouwersmerken'. Deze markeringen bestaan uit een symbool opgebouwd uit lijnen, vaak mooi uitgevoerd en zonder bochten specifiek voor één bepaalde stenhouwer (Afb. 48-49). Vaak zijn ze erg gelijkend en ook moeilijk aan één bepaalde stenhouwer toe te wijzen. Eén bepaalde markeringen die wel zeer duidelijk en herhalend terug te vinden was in de basiliek, was een overlappend L & V symbool (Afb. 42-43). Het symbool komt om de X-aantal meter voor in de wenteltrap, alsook tot op grote hoogte in de westoren. Dit stemt ook mooi overeen met de verklaring van deze stenhouwersmerken, namelijk dat het gaat om een 'handtekening' van een bouwmeester of kwaliteitscontrole systeem.

Een ander type stenhouwersmerk was een afbeelding van een stenhouwersbeitel, vaak levensgroot en soms getraceerd met potlood rond het werktuig (Afb. 44-47). Vermoedelijk gaat het hier niet meer om een controlesysteem, gezien de grotere tijdsinvestering, maar om een manifestering van het beroep of de gilde (Zie ook H.1.3.10). Bijkomend onderzoek kan hier verder nog bepalen of het gaat om een vlecht, spitsvlecht, tweespits, punthamer,...⁶

Afb. 42-43: Steenhouwersmerk LV (ID: TO-22-BOBA GNG WTRP HFDZ (9); TO-22-BOBA WTRP (135)).

Onderschriften van de volgende pagina:

Afb. 44: Steenhouwersbeitel (ID: TO-22-BOBA ZBKZN (37))

Afb. 45: Steenhouwersbeitel (ID: TO-22-BOBA GNG WTRP HFDZ (30))

Afb. 46: Steenhouwersbeitel (ID: TO-22-BOBA TRANSZ N (21)).

Afb. 47: Timmermanshamer (ID: TO-22-BOBA ZBKZZ R2 (21)).

Afb. 48: Steenhouwersmerk (ID: TO-22-BOBA ZBKZZ R1 (13)).

Afb. 49: Steenhouwersmerk (ID: TO-22-BOBA WTRP (259))

Afb. 50: Handelaarstekken/koopmanstekken (ID: TO-22-BOBA TOR2 (345)).

Afb. 51: Handelaarstekken/koopmanstekken (ID: TO-22-BOBA ZBKZZ R2 (27)).

⁶ Van Tyghem 1966: 71-86.

Afb. 44

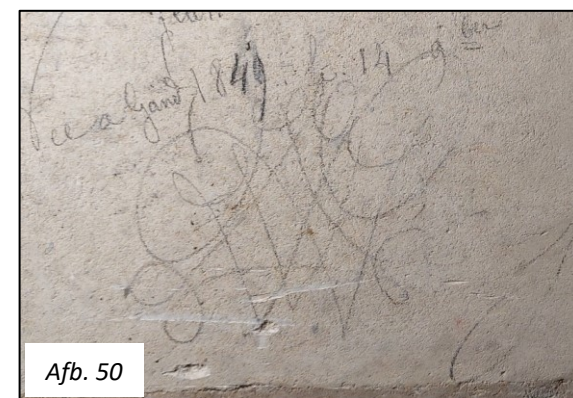
Afb. 45

Afb. 46

Afb. 47

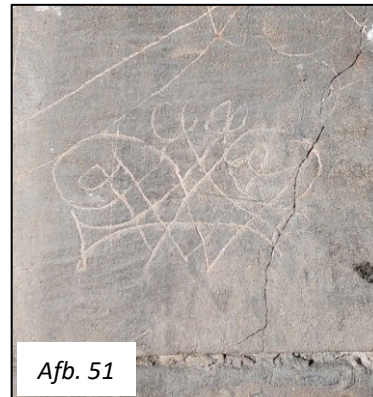
Afb. 50

Afb. 48

Afb. 49

Afb. 51

15. Handelaarsteken/koopmansteken

Een graffitigroep die vaak verward wordt met de steenhouwerstekens is die van de koopmanstekens of handelaarstekens. De groep van de koopmanstekens is echter duidelijk te onderscheiden van de rechtlijnige merktekens van de steenhouwer door hun zwierige, complexe monogrammen (Afb. 50-51). Deze symbolen moeten gezien worden als een soort logo van de verkoper, vergelijkbaar met een wapenschild, om zijn goederen of een steenpartij te markeren.

16. Heraldische afbeelding

Heraldische afbeeldingen zoals wapenschilden komen niet veel voor, maar zijn we duidelijk herkenbaar aan hun vorm (Afb. 52-53). Graffiti van wapenschilden zijn vaak moeilijk te koppelen aan gekende voorbeelden, vooral omdat er geen kleur kan worden weergegeven. In enkele gevallen kan op basis van de tekening wel een schild herkend worden, zoals in de torengalerij: het wapen van Tongeren met een kroon van vijf fleurons (in tegenstelling tot het historische wapen met drie fleurons) (Afb. 54). Dit wapen werd tijdens het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden door Willem I aan de stad verleend aan het begin van de 19de eeuw.⁷

Afb. 52: Wapenschild (ID: TO-22-BOBA ZBKZZ R2 (246))

Afb. 53: Wapenschild van Tongeren (ID: TO-22-BOBA TOR GAL (3))

Afb. 54: Wapenschild van Tongeren (Bron: <https://www.heraldry-wiki.com/heraldrywiki/wiki/Tongeren>)

17. Pentagram

Pentagrammen (Afb. 55) worden momenteel vaak gezien als een symbool van het occulte en worden geassocieerd met duivelsaanbidding. Historisch gezien is het echter één van de oudste symbolen ter wereld en een gekend symbool in de christelijke iconografie. Het had precies de tegenovergestelde connotatie als vandaag, waarbij de vijf punten verwijzen naar de vijf wonden van Christus, en/of naar de vijf deugden van het ridderschap. Opnieuw wordt deze graffiti verbonden aan de gelukbrengende en kwaad afwerende symbolen, gezien pentagrammen uit één doorlopende lijn bestaan.

Afb. 55: Pentagram (ID: TO-22-BOBA TOR2 (427))

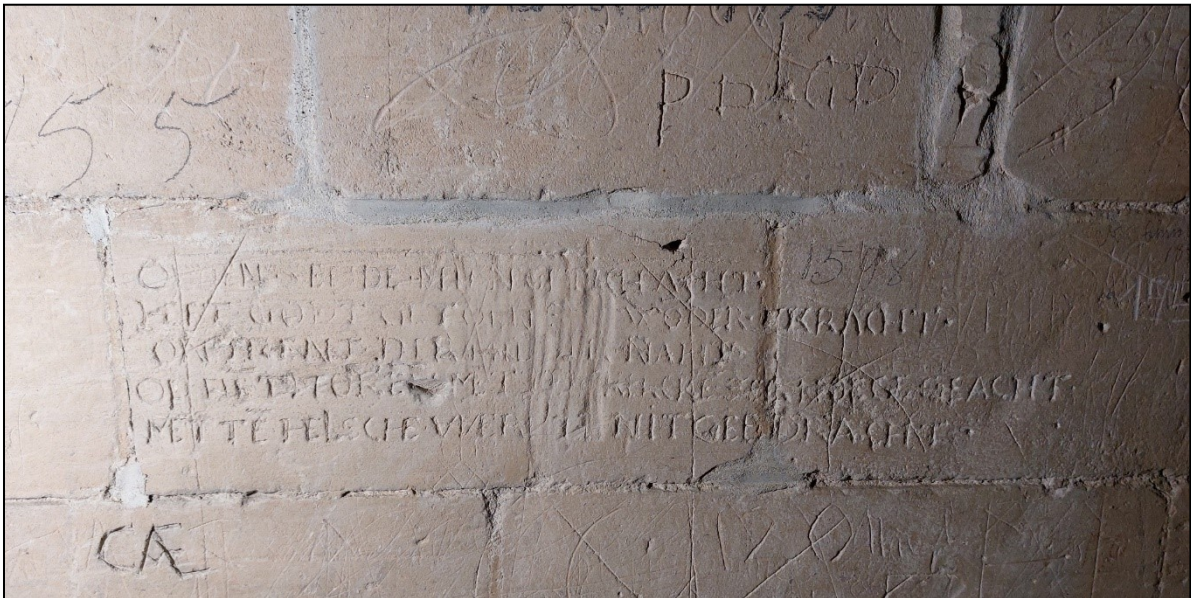
⁷ <https://www.heraldry-wiki.com/heraldrywiki/wiki/Tongeren>

18. Inscriptie

Inscripties variëren van zeer uitgebreide teksten tot een enkele zin, en van laatmiddeleeuws tot zeer recent (Afb. 56). Een zeer markant voorbeeld bevindt zich op het tweede verdiep van de westtoren en beschrijft de grote brand van Tongeren in 1677 (Afb. 57), die ook duidelijk haar sporen heeft nagelaten in de basiliek. De eerste woorden van de tekst staat hogerop nogmaals geschreven, vermoedelijk van een eerdere mislukt schrijfpoging. Verschillende van de oudere, middeleeuwse inscripties zijn vaak moeilijk te lezen. Deze werden veelal in het latijn door een geestelijke aangebracht en bestonden vaak uit korte, samengetrokken woorden.

Afb. 56: "Thug life" (ID: TO-22-BOBA TOR1 (383)).

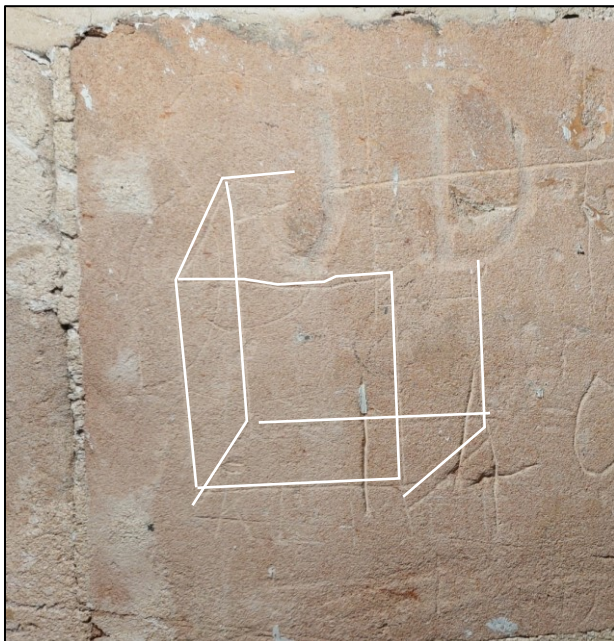
Afb. 56: Inscriptie die de grote brand van Tongeren (1677) beschrijft (ID: TO-22-BOBA TOR2 (93)).

19. Vierkanten en rechthoeken

Vierkanten, rechthoeken en andere gelijkaardige vormen (Afb. 57) zijn vaak minder duidelijk te herkennen, gezien de vele willekeurige lijnen die op de stenen voorkomen. Ook hier kunnen diverse voorbeelden weer als gelukbrengende en kwaad afwerende symbolen gezien worden, vooral als deze gearceerd zijn (Zie ook #13).

20. Miswijzer

Een miswijzer is een soort van zonnwijzer, aangebracht op de kerk, waarop enkele belangrijke uren zijn aangeduid wanneer een mis plaats vond, en er bv. een klok geluid diende te worden. Dit type graffiti kan vanzelfsprekend teruggevonden worden aan de buitenzijde van een kerk, voornamelijk aan de zonnige zijden. Opvallend is echter dat er soms ook exemplaren aan de noordzijde van kerken worden aangetroffen. Mogelijk schuilt er dan ook nog een diepere ongekende betekenis achter. In de basiliek kon tot nu toe reeds één exemplaar geïdentificeerd worden in een deuropening van de noordelijke transeptzolder die naar buiten toe leidde. Ook hier valt op dat de locatie noordoostelijke gericht is, en dat enkel de ochtendzon een bepaald uur zou kunnen markeren. Dat het om een miswijzer gaat, staat buiten kijf, gezien de roestige restant net buiten de wijzer die de locatie van het rechtopstaand staafje aanduidt dat voor de schaduw zorgde.

Afb. 57 (linksboven): Driedimensionale kubus (ID: TO-22-BOBA TOR1 (70)).

Afb. 58 (rechts) : Locatie van de miswijzer in de deuropening (ID: TO-22-BOBA TRANSZ N (49)).

Afb. 59 (linksonder): Miswijzer (ID: TO-22-BOBA TRANSZ N (50)).

21. Patroon van stippen (putjes, boorgaten..)

Eén van de gelukbrengende en kwaad afwerende symbolen dat veel voorkomt, zijn patronen van stippen. Deze komen zowel willekeurig voor, als in specifieke patronen of tekeningen (Afb. 60). Naast de rituele symboliek van de gevormde tekening had het maken van de gaatjes ook een bijkomende functie. De kerk als 'object' bezat namelijk een kracht die voor een gelovige in verpoederde vorm bruikbaar was. Uit de volksgeneeskunde zijn namelijk voorbeelden gekend van het mengen van 'kerkpoeder' met wijn als medicijn tegen diverse kwalen.⁸

⁸ Weertz et al. 2020.

Afb. 60: Stippenpatroon (ID: TO-22-BOBA WTRP (148)).

22. Nog niet herkende categorieën

Dit onderzoek had als voornaamste doel om de graffiti te registeren. Enkel de meest markante symbolen of categorieën die snel te herkennen waren, werden tot nu toe mee in de database geregistreerd. Bijgevolg zullen er ook diverse categorieën kunnen toegevoegd worden in de toekomst die tot nu toe nog niet herkend werden maar elders vaker voorkomen. We denken hierbij onder meer aan: het HH-symbool, ladders, demonen en de salomonsknoop.

2.3 EERSTE OBSERVATIES PER RUIMTE

Dit hoofdstuk beschrijft kort de specifieke ruimtes, de locaties waar er in de ruimte graffiti voorkomt, hoeveel graffiti, specifieke types, andere observaties en eventueel enkele aanbevelingen. De koorzolder bevatte geen graffiti en wordt dan ook verder niet besproken.

1.3.1 H. SACRAMENTSKAPEL

De kapel, gebouwd in 1898, is één van de jongere ruimtes van de kerk, hetgeen ook te merken is aan de geringe slijtage van de stenen en beperkte hoeveelheid van een vijftigtal graffiti. De graffiti is gelijkmatig verdeeld doorheen de ruimte en bevindt zich vooral op borsthoogte. Naast enkele 20ste eeuwse data bevat de ruimte ook opvallend veel vermeldingen van de term 'ZOT' en een afbeelding van een paard en vogel.

1.3.2 GROTE WENTELTRAP

1.3.2.1 GELIJKVLOERS

De gelijkvloers van de grote wenteltrap bevat een honderdtal graffiti, voornamelijk geconcentreerd op muur E op borsthoogte, direct aansluitend tussen het kerkschip en de trap. De hoek van deze muur is ook zeer sterk afgesleten door de passage van vele voorbijgangers (Afb. 61). De overige muren vertonen weinig tot geen graffiti door het gebruik van onbeschrijfbaar steensoorten of de aanwezigheid van recentere restauraties en bepleistering. Opvallend is ook de kleine ruimte onder de trap (Afb. 62), thans dienstdoende als elektriciteitskast,

waar zich ook enkele oudere graffiti bevinden: onder meer een vermelding van de datum 1554, mogelijk aangebracht bij de bouw van de toren. Bij toekomstige elektriciteitswerken dienen deze graffiti zeker beschermd te worden voor eventuele beschadigingen. Ook kunnen er zich nog niet geregistreerde graffiti bevinden achter de elektriciteitskast.

Afb. 61 (links): Gelijkvloers van de wenteltrap: muur E met veel graffiti en slijtage.

Afb. 62 (rechts): Ruimte onder de wenteltrap met elektriciteitskast en oude graffiti.

1.3.2.2 WENTELTRAP

De grote wenteltrap bevat graffiti van boven tot onder, vermoedelijk meer dan 500, vanzelfsprekend voornamelijk op borsthoogte aangebracht en steeds minder naar boven toe. De grootste concentraties van graffiti bevinden zich nabij de verschillende deuropeningen. De aanwezige data variëren van de 16de tot de 21ste eeuw. Opvallend is ook de slijtage en polijsting veroorzaakt door handen of kledij tegen de muur bij het op- en afgaan van de trap. De graffiti is vaak minder diep en minder prominent aangebracht dan in sommige andere ruimtes, vermoedelijk door de moeilijker schrijfoomstandigheden op de gedraaide treden.

Een veelvoorkomend type op de wenteltrap is het merkteken van een overlappende L en een V, te interpreteren als een steenhoudersmerk. De muur vertoont ook veel bekrassing, aangebracht bij het begaan van de treden, die de leesbaarheid verder bemoeilijkt.

1.3.3 GANG WENTELTRAP NAAR OKSAAL

De korte gang van de wenteltrap naar het oksaal bevat een vijftigtal graffiti, bijna allen op borsthoogte op de muurzijde die niet achter de opengaande deuren verborgen blijft (*Afb. 63*). Ook in het verleden moeten de oorspronkelijke deuren in deze richting opengedraaid hebben. Net als in de wenteltrap, de toren en op de gelijkvloers, is ook hier de muur sterk bekrast en gesleten door de vele passages.

Afb. 63 (links): Gang tussen de wenteltrap en het oksaal met sterke slijtage en graffiti.

Afb. 64 (rechts): Gang van de hoofdzolder naar de wenteltrap.

1.3.4 GANG WENTELTRAP NAAR HOOFDZOLDER

De doorgang van de wenteltrap naar de hoofdzolder bestaat uit een kleine deuropening met weinig verlichting die niet uitnodigt tot stil te staan (*Afb. 64*). Vermoedelijk zorgde dit ook voor het lage aantal graffiti in deze locatie. Het betreft slechte enkele tientallen graffiti waaronder diverse cirkels, een steenhouwersbeitel, een vermoedelijke voorstelling van een truweel en het LV steenhouwersmerk.

1.3.5 OKSAAL

Het oksaal, waar het orgel zich bevindt, bestaat uit twee verdiepen waarbij de meeste graffiti op het eerste verdiep aanwezig is. De meer dan 300 graffiti die zich hier bevinden zijn gelijk verdeeld over de muren, waarbij er enkele 'blanco' zones zijn, geconcentreerd in de zuidwesthoek van de ruimte. Vermoedelijk moeten deze muurdelen ontoegankelijk zijn geweest door kasten of een ouder onderdeel van het orgel. De meerderheid van de graffiti bestaat uit namen of initialen, waarbij de helft van de westelijke wand achter het orgel vooral in trek was om initialen in te graveren (*Afb. 65*). Opvallend is ook de diepte waarmee sommige initialen zijn aangebracht, hetgeen een langdurige bezigheid veronderstelt. Een tweede opvallend element is het veelvuldig voorkomen van hartjes, al dan niet met namen of initialen, in de noordwesthoek, ter hoogte van de trap naar verdiep 2. Mogelijk was deze locatie erg in trek bij verliefde of getrouwde koppels (zie ook *Afb. 11*). Een laatste markant element is het vaak voorkomen van de familienaam 'Tomsin' in deze ruimte, vaak met verschillende voornamen of initialen en soms met een datum uit het begin van de 20ste eeuw. Eén van deze Tomsin-graffito bevindt zich zelfs op meer dan 3 m hoogte, hetgeen veronderstelt dat er ergens op moet geklommen zijn om deze zo hoog mogelijk aan te brengen. De naam Tomsin komt echter nog op meer plekken voor en kan in zowat alle aaneensluitende ruimtes, van

onderaan de wenteltrap tot op de hoogste torenniveaus worden teruggevonden. Het tweede verdiep van het oksaal is recentelijk volledig beschilderd, waardoor vele ondiepe graffiti vermoedelijk niet meer zichtbaar zijn. Slechts een tiental graffiti zijn te herkennen, voornamelijk ter hoogte van de trap.

Afb. 65: Westmuur (muur D) van oksaal verdiep 1 met opvallend diep uitgewerkte initialen aan de rechterkant.

1.3.6 HOOFDZOLDER

De hoofdzolder: één van de grootste ruimtes uit dit onderzoek, bevat het minst aantal graffiti. Dit valt voornamelijk te wijten aan de weinige beschrijfbare oppervlakten. Enkel de westelijke wand van de ruimte (Afb. 66), met een deuropening naar toren verdiep 2, bevat een tiental graffiti, waaronder opvallend veel sleutels.

Afb. 66: Westmuur (muur A) van de hoofdzolder.

1.3.7 WESTTOREN

De westtoren bestaat uit een gelijkvloers en zes verdiepen. Het hoogste verdiep bevat echter geen graffiti en zal niet besproken worden

1.3.7.1 GELIJKVLOERS

Het gelijkvloers toont een honderdtal graffiti, gelijkmatig verdeeld over de muren en meestal op borsthoogte aangebracht. Het ingepakte kerkmeubilair - ter bescherming voor de lopende werken - stond nog ter plaatse. Mogelijk bevinden er zich hier achter nog niet geregistreerde graffiti. In tegenstelling tot sommige kerken waar er veel rituele symbolen staan in de toegangen, komen er hier voornamelijk namen en 20ste eeuwse data voor.

1.3.7.2 VERDIEP 1

Verdieping 1 bevat, net als verdieping 2, het meeste graffiti van alle ruimtes met elk meer dan 700 graffiti. De graffiti is regelmatig verdeeld over de muren, waarbij de meeste voorkomen op borsthoogte van de grote vlakken van muren A, E, I en M, maar soms ook zeer hoog op de muren. Opvallend: muur I bevat, met uitzondering van enkele zeer recente exemplaren, geen graffiti in de rechter onderhoek. Ook de muurverkleuring, veroorzaakt door de grote brand van 1677, is hier veel lichter (Afb. 67). Vermoedelijk bevond er zich hier dan ook een object dat de graffiti verhinderde. Het voorkomen van enkele graffiti net boven deze lichter gekleurde zone lijkt er op te wijzen dat hier kon opgeklommen worden om een hoge inscriptie achter te laten. Niet toevallig kan hier ook weer tweemaal de naam Tomsin geregistreerd worden, net als op een tiental andere plaatsen binnen dit verdiep.

Op dit verdiep bevinden zich ook de twee oorspronkelijke deuren die naar de torengalerij leiden (Afb. 67: rechts). Ook deze staan vol graffiti in potlood waarvan de oudste datum uit 1862 dateert. Tussen de graffiti op de muren staan ook verschillende data waarbij de oudste uit het einde van de 17de eeuw dateren. Een laatste opvallende graffiti die op dit verdiep voorkomt, zijn verschillende voorstellingen van kelken (Afb. 68-70). Het is echter onduidelijk waarom specifiek deze iconografie hier veel wordt weergegeven. Verschillende muren zijn door de werking van zouten en de brandsporen erg gevoelig voor slijtage. Op sommige plaatsen lijken verschillende graffiti ook al te zijn weggeschuurd. De grote muurvlakken van dit verdiep kunnen dan ook erg gevoelig zijn voor veel toekomstige bezoekers.

Afb. 67a: Verbrande muur I van westtoren verdiep. 1 met duidelijk lichtere brandsporen en afwezige graffiti in de linkerhoek.
Afb. 67b (detail): Tomsin Denis 1911 (ID: TO-22-BOBA TOR1 (436)).

Afb. 68-70: Diverse voorstellingen van kelken: (ID: TO-22-BOBA TOR1 (36, 45 & 680)).

1.3.7.3 VERDIEP 2

Ook verdieping 2 van de westtoren bevat meer dan 700 graffiti, gelijkmatig verspreid over alle muren en zoals gewoonlijk met een concentratie op borsthoogte. De meeste kunnen steeds teruggevonden worden ter hoogte van de raamopeningen en rondom de deuropening naar het de hoofdzolder. De graffiti bestaat zowel uit zeer recente als ook zeer oude voorbeelden met data uit het einde van de 16de eeuw / begin 17de eeuw en een inscriptie over de grote brand van 1677. Opvallend was ook de grotere hoeveelheid aan tekeningen waaronder diverse, beschermingstekens, figuren met fallussen, kronen en opnieuw enkele rechtopstaande sleutels zoals we ook al vlakbij, in de hoofdzolder hadden opgemerkt. Ook de naam Tomsin kon weer enkele keren geregistreerd worden.

Slijtage en beschadigingen aan diverse zones van de muren in deze ruimte maken dat de oudste graffiti hier zeker ernstig bedreigd zijn (Afb. 71).

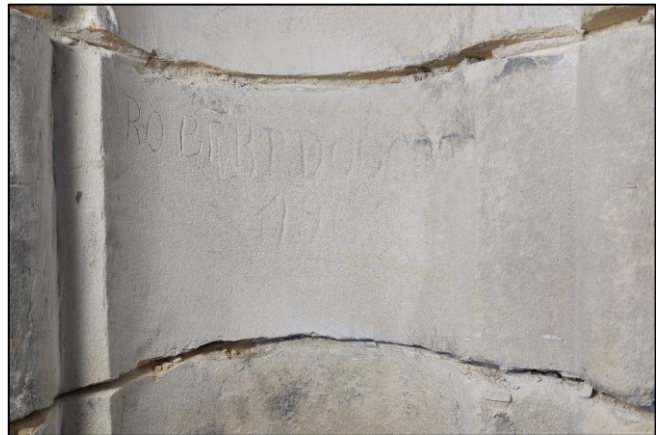
Afb. 71: Sterk afgesleten en beschadigde muur op verdieping 2 van de westtoren.

1.3.7.4 VERDIEP 3

Het niveau van het derde verdiep is vermoedelijk een moderne creatie aangezien er zich hier slechts enkele graffiti bevinden waaronder een 'LV' steenkappersteken en de datum 1590. De muren waren hier dan ook niet toegankelijk voor de gewone bezoeker en de enkele graffiti zijn vermoedelijk aangebracht tijdens de constructie van de toren.

1.3.7.5 VERDIEP 4

Ook het vierde verdiep moet minder toegankelijk geweest zijn door de aanwezigheid van de vele klokken. De binnenmuren bevatten dan ook nauwelijks graffiti, met uitzondering van muur C aan de oostzijde. Langs deze laatste loopt de huidige en liep ook de oude trap naar de hogere verdiepen. Door de gedeeltelijke verplaatsing van deze trap zijn enkele van de hogere graffiti nu echter moeilijker te bereiken en registreren (Afb. 72). Opvallend: de vier balkons aan de buitenzijde van de toren bevatten dan weer wel veel graffiti. Zowel binnen als buiten gaat het voornamelijk om namen en data vanaf het einde van de 19de eeuw. Naast de alomtegenwoordige familienaam Tomsin komen er ook opvallend veel namen en data uit 2022 voor, vermoedelijk aangebracht tijdens huidige restauratiecampagne. Deze noodzakelijke restauratie, is helaas ook erg schadelijk voor verschillende graffiti (Afb. 73).

Afb. 72 (links): Muur C langs de vernieuwde trap met hoge onbereikbare graffiti.

Afb. 73 (boven): Sterk afgesleten graffiti na recente reiniging en voegwerken (ID: TO-22-BOBA TOR4 (295)).

1.3.7.6 VERDIEP 5

Muur C van verdiep 4 loopt door tot in verdiep 5 en wordt dan ook volledig bij verdiep 4 besproken. Ook de overige muren van verdiep 5 vertrekken op verdiep 4 maar bevatten geen graffiti omdat ze onbereikbaar waren zonder de nabijgelegen trap. Wel konden er nog enkele tientallen graffiti geregistreerd worden op verdiep 5 ter hoogte van de gewelfribben die langs de trap zijn gelegen. Net als verdiep 4 gaat het hier om 19de tot 21ste eeuwse namen en data waaronder de gebruikelijk familienaam Tomsin (Afb. 74).

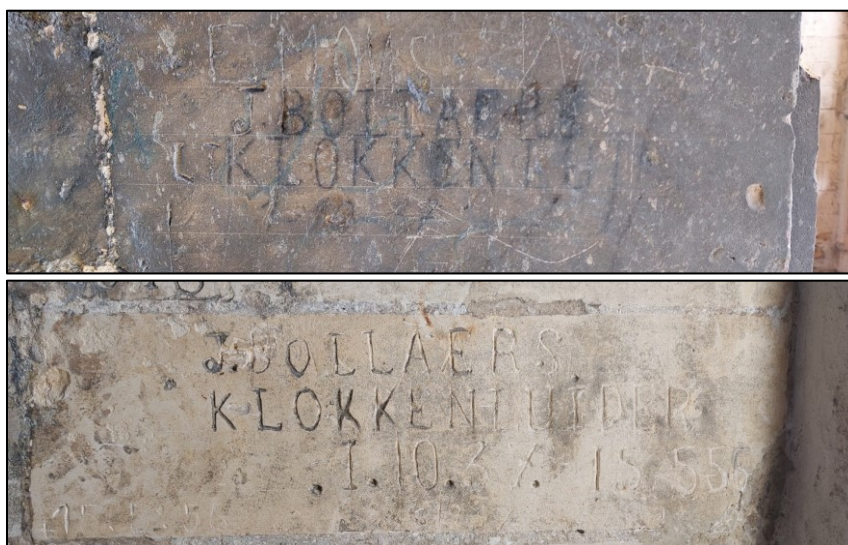

Afb. 74: Oude en moderne graffiti op de gewelfribben van verdiep 5 in de westtoren (ID: TO-22-BOBA TOR5 (2)).

1.3.8 TORENGALERIJ

De torengalerij, bereikbaar via verdiep 1 van de westtoren bevat voornamelijk 19de en 20ste eeuwse graffiti, mogelijk omdat deze niet toegankelijk was in de periodes ervoor. Het zuidelijke deel van de galerij bevat ook minder graffiti door een moeilijkere toegankelijkheid. Er is namelijk een deel van de galerij dicht gemetst - omwille van stabiliteit, gezien de hevige brandsporen - zodat de noord en zuidzijde niet meer verbonden zijn. De aangetroffen graffiti bevindt zich meestal op borsthoogte en bestaat meestal uit namen en enkele data. Naast de veel voorkomende graffiti van 'Tomsin' viel ook de naam 'Bollaers' viermaal op, steeds zeer diep ingegraveerd en soms met potloodvoorbereidingen, schrijflijnen en diverse data (Afb. 75-76). Tweemaal wordt ook de titel 'klokkenluider' er bij vermeld. We moeten dan ook niet ver zoeken naar de reden waarom deze persoon in de toren aanwezig was en waarom er zoveel tijd was om de naam uitgewerkt te graveren. Vermoedelijk moeten we voor de familie Tomsin een gelijkaardige verklaring zoeken en gaat het om misdienaars, klokkenluiders,... van verschillende generaties.

Net als op de balkons van torenverdiep 4, heeft ook hier de recente restauratie/steenreiniging voor enige schade gezorgd. Verder bevinden er zich ook enkele potloodtekeningen die zeer gemakkelijk uitwisbaar zijn.

Afb. 75-76: "J. Bollaers klokkenluider": (ID: TO-22-BOBA TOR5 (48 & 54)).

1.3.9 TRANSEPTZOLDERS

De noord- en zuidtranseptzolders hebben, net als de hoofdzolder, slechts weinig 'beschrijfbaar' ruimte. Enkel de noordelijke en zuidelijke muren met de deuropeningen naar de balkons bevatten graffiti alsook de buitenmuren van de balkons boven het noord- en zuid-portaal. Het gaat echter steeds om slechts een tiental graffiti, waarbij de graffiti aan de buitenzijde reeds sterk geërodeerd is door weer en wind.

De doorsnee kerkbezoeker uit de 18de-21ste eeuw had hier weinig te zoeken, in tegenstelling tot de vele passages in de westtoren. Tussen de weinige graffiti bevinden er zich dan maar weinig recente exemplaren. Naast enkele 19de eeuwse data en namen konden nog enkele opvallende registraties gedaan worden. Enerzijds een miswijzer in de noordelijke deuropening (Zie ook H.2.2 categorie #20). Anderzijds komen er ook enkele beschermings- en steenhouwerstekens voor (Afb. 77).

Afb. 77: Steenhouwersbeitel, huisjes en 1831 (ID: TO-22-BOBA TRNZZ N (21)).

1.3.10 ZIJBEUKZOLDERS

Net als de transeptzolders, waren de zijbeukzolders ook minder toegankelijk voor de doorsnee kerkbezoeker. Naast enkele 20ste eeuwse graffiti dateren de meeste voorbeelden uit de 19de eeuw, maar worden er ook enkele zeer oude - vermoedelijk middeleeuwse - graffiti aangetroffen. Zowel in de noordelijke als de zuidelijke zijbeukzolder worden de meeste graffiti aan het begin of einde van de ruimte aangetroffen en zoals steeds voornamelijk op borsthoogte. Quasi alle graffiti is ook aangebracht op de grote muurvlakken die aansluiten op het schip van de kerk.

In tegenstelling tot de transeptzolders, waar slechts enkele tientallen graffiti werden aangetroffen, bevinden er zich enkele honderden exemplaren in de zijbeuken. De meeste zijn vermoedelijk aangebracht door groepen steenhouwers, metsers, houtbewerkers,... tijdens specifieke bouw/restauratiecampagnes, waaronder minstens één in de 19de eeuw. Dit lijken we af te kunnen leiden uit enkele observaties:

- De grote hoeveelheid afgebeelde steenhouwersbeitels. Soms met 19de eeuwse datum en naam erbij en soms op zeer hoge plaatsen die enkel via een stelling bereikbaar waren (Afb. 78).
- Het vaak voorkomen van de familienaam Wagenaers (Afb. 78-80). Met diverse voornamen, 19de eeuwse data en soms weergegeven in een steenhouwersbeitel. Vermoedelijk gaat het om leden van éénzelfde steenkappersfamilie. Opvallend detail: sommige van deze beitels of namen werden nadien weer weggekrast.

- De graffiti van andere werktuigen: zagen, hamers, truwelen, loodrei,... Soms op voorhand getraceerd met een rood potlood (*Afb. 81-83*).⁹
- Het zeer vaak voorkomen van een raamzaag-motief, ook bekend als het gilde symbool van de houtzagers (*Afb. 84-87*).¹⁰
- Enkele langere inscripties met 19de eeuwse data.

Hierbij kan nog een tweede conclusie gemaakt worden. De vermelde data bij de steenbeitels en de naam Wagenaers dateren tussen 1825 en 1834. Uit de literatuur weten we echter dat de kerkmeesters vanaf 1824 een verzoek deden aan koning Willem I voor de financiering van dringende onderhoudswerken en dat er uiteindelijk een officiële restauratiecampagne begon in 1846.¹¹ De graffiti lijkt echter aan te tonen dat er in 1825 al aan de onderhoudswerken werd begonnen. De langere inscripties (*Afb. 88 en 89*) – die momenteel nog niet duidelijk gelezen kunnen worden – tonen dan weer de data 1846 en 1864, toevallig de jaren dat de officiële restauratiecampagne begon en bijna eindigde (in 1865).¹²

Een opmerkelijke graffiti uit de zijbeukzolders is de hogerop vermelde afbeelding van een raamzaag (*Afb. 84-85*). Wat in eerste instantie leek op een vreemde kerkplattegrond, kon op basis van een bijna identieke voorstelling op de zegels van het houtzagersgilde (*Afb. 86*) uiteindelijk als een raamzaag geïdentificeerd worden. Dit werktuig werd voornamelijk gebruikt om lange balken tot planken te zagen, voor de opkomst van meer automatische zaagmolens of zaagmachines vanaf de 16de eeuw. Door het voorkomen van opvallend veel van deze symbolen – meer dan 30 – mogen we aannemen dat er naast de steenkappers ook een lange periode zaagwerk werd verricht. Aangezien dit werktuig van een oudere datum is, gaat het hier vermoedelijk om andere periode, mogelijk de restauratiecampagne tussen 1677 en 1680, na de grote brand van Tongeren, wanneer het lessenaarsdak in deze ruimtes werd hersteld.¹³ De oudste graffiti in deze ruimte, mogelijk gelijktijdig aan de voorstellingen van de raamzaag, zijn diverse meer symbolische graffiti: verschillende VV-symbolen, dieren, passertekeningen en enkele figuren waaronder een nar, fallussen en vulva's (*Afb. 90-91*). Verschillende van deze oudste graffiti zijn ook geconcentreerd op enkele vierkante meters binnen de zuidelijke zijbeukzolder.

Ondanks dat deze ruimtes moeilijker toegankelijk zijn en geen doorgang vormen naar een andere ruimte of verdiep, wijzen diverse moderne graffiti op verschillende recente bezoekers. Ook bij de aanleg van elektriciteitsleidingen en andere nutswerken werd in het verleden geen rekening gehouden met eventuele graffiti. Deze zolders, die enkele van de mooiste en oudste graffiti bevatten, dienen in de toekomst zeker goed beschermd te worden.

⁹ Werktuigen geïdentificeerd op basis van Van Tyghem 1966.

¹⁰ Van Tyghem 1966: 22-23.

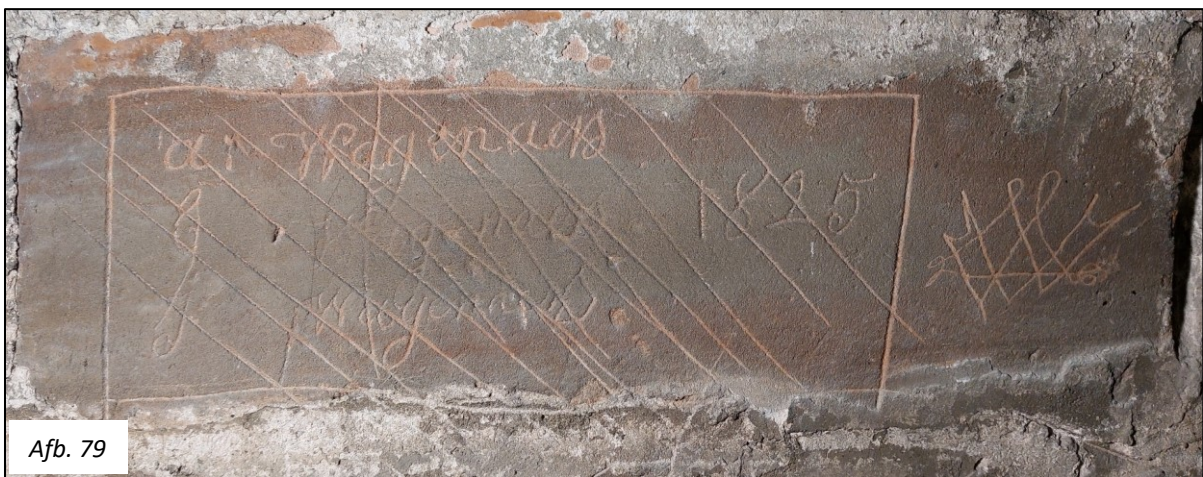
¹¹ Debonne 2020: 143.

¹² Debonne 2020: 144.

¹³ Debonne 2020: 175.

Afb. 78

Afb. 79

Afb. 80

Afb. 78: Steenhouwersbeitel met 'Aderjan Wagenaers' (ID: TO-22-BOBA ZBKZZ R2 (117))

Afb. 79: A., G. en J. Wagenaers 1825 (ID: TO-22-BOBA ZBKZZ R2 (37))

Afb. 80: L., J., B. en J. Wagenaers 1834 (ID: TO-22-BOBA ZBKZN (276))

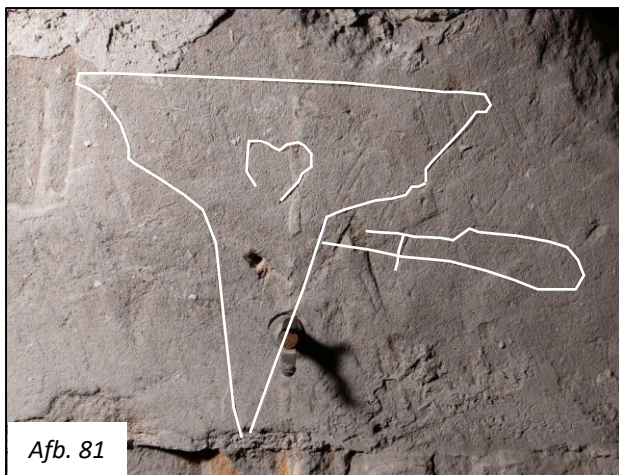
Afb. 81-82: Vermoedelijke loodrei (ID: TO-22-BOBA ZBKZN (238-239))

Afb. 83: getraceerde hamer met 1829 (ID: TO-22-BOBA ZBKZZ R2 (21))

Afb. 84-85: Voorstellingen van een raamzaag (ID: TO-22-BOBA ZBKZN (60 en 158)).

Afb. 86: Verschillende zegels van het houtzagersgilde uit de 14de (1) en de 16de (2-4) eeuw (Van Tyghem 1966: 23, tek. VI)

Afb. 87: Zagers met raamzaag (pfollansbee.wordpress.com/2010/02/07/pitsawing-images-and-records-etc/)

Afb. 81

Afb. 82

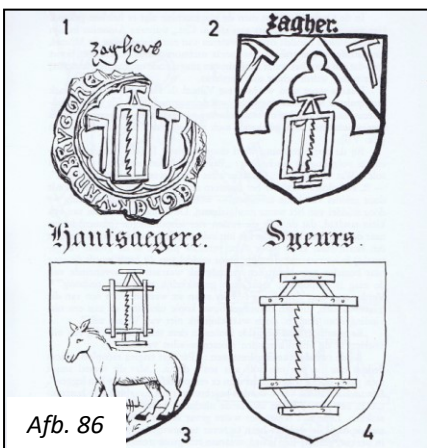
Afb. 83

Afb. 85

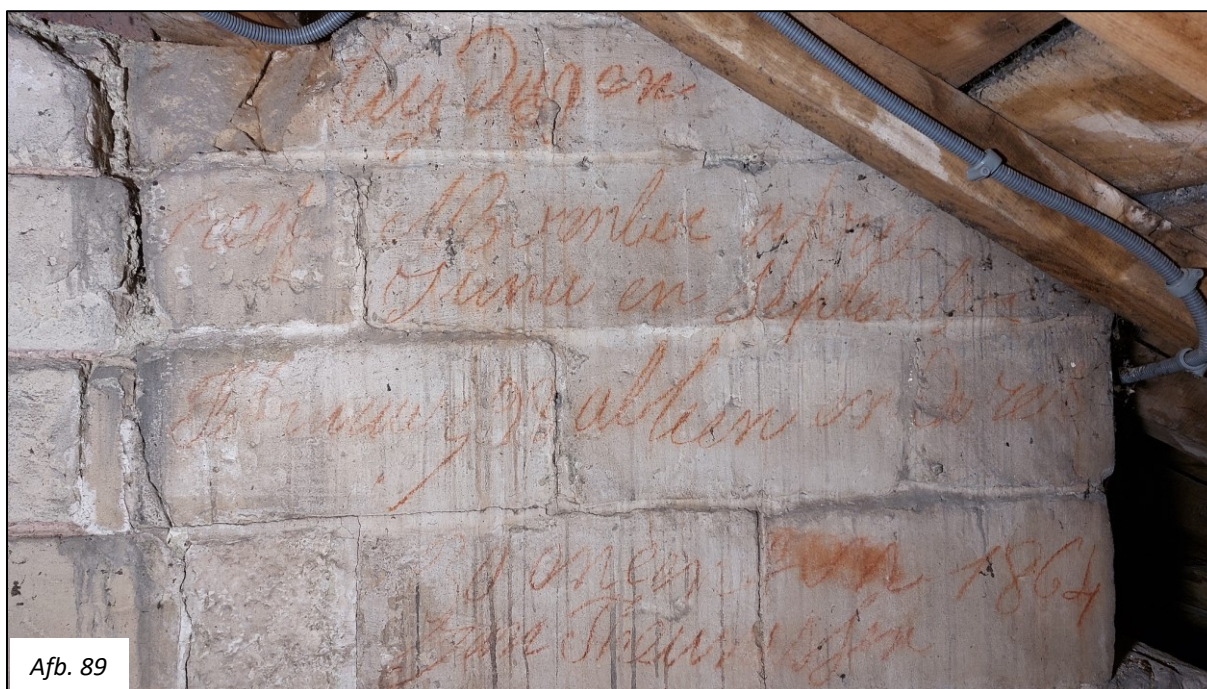
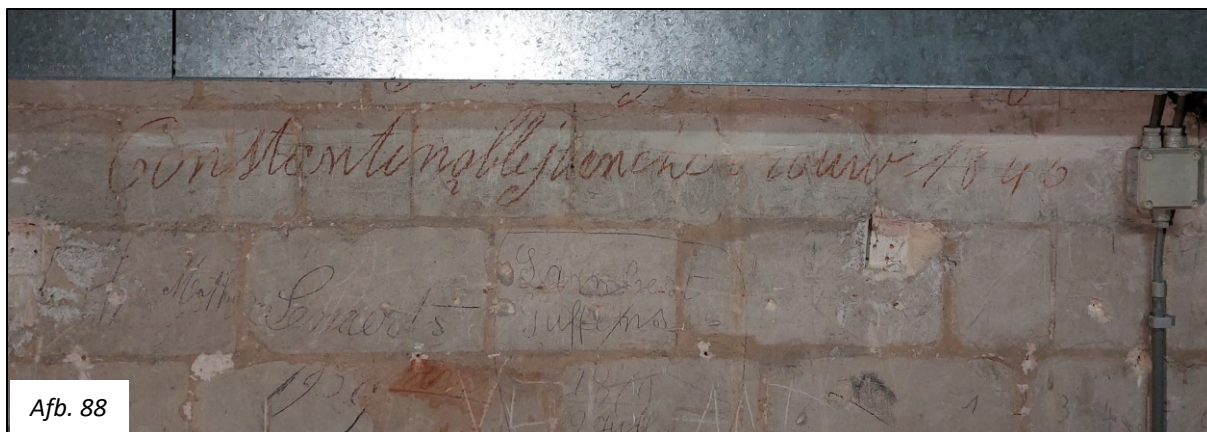
Afb. 84

Afb. 86

Afb. 87

Afb. 88: "...Constantinoble...1846" (ID: TO-22-BOBA ZBKZN (202)).

Afb. 89: "...1864" (ID: TO-22-BOBA ZBKZN (219)).

Afb. 90: Middeleeuwse nar? (ID: TO-22-BOBA ZBKZZ R2 (172)).

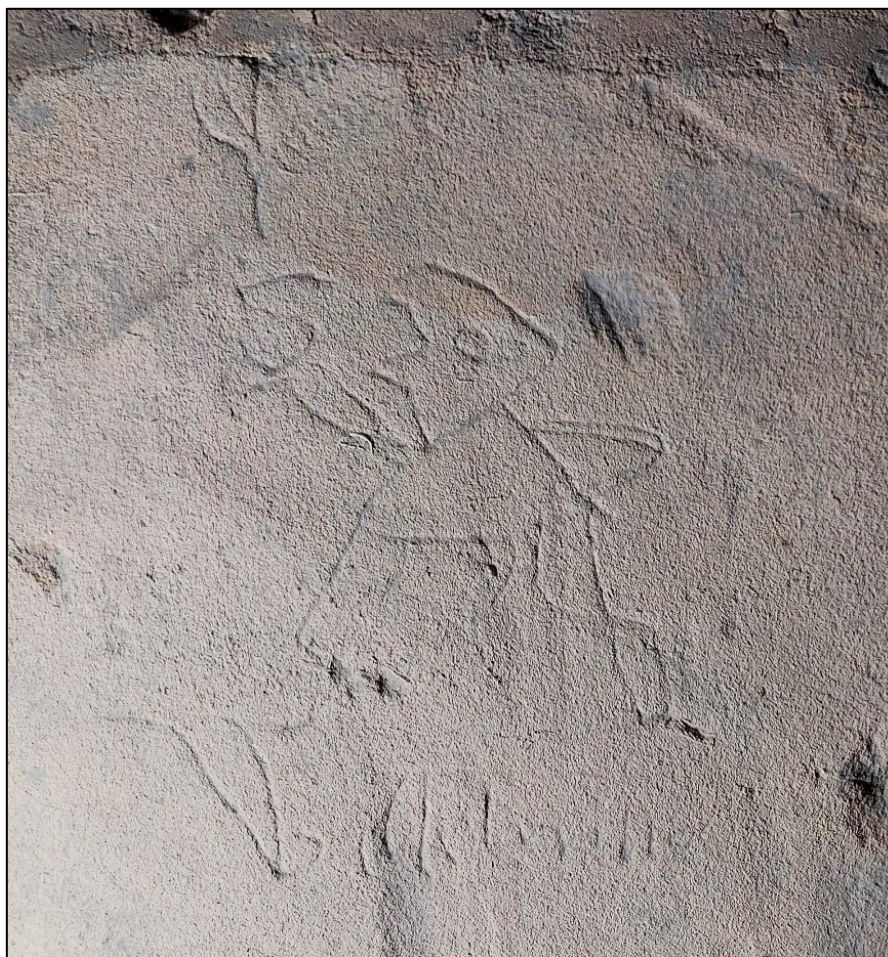
Afb. 91: Middeleeuwse graffiti in de zuidelijke zijbeukzolder.

3. BESLUIT

In het najaar van 2022 voerde ARON bv een succesvolle registratie uit van alle bereikbare/zichtbare kerkgraffiti en markeringen die aangebracht zijn in de zolders en toren van de O.L.V.-basiliek. Naast een fotografische registratie gekoppeld aan een digitale databank, werden verschillende graffiti reeds in een herkenbare categorie ingedeeld en konden diverse observaties en conclusies gemaakt worden. Daarnaast werden per geregistreerde ruimte ook aangegeven waar de graffiti zich bevindt en welke bijkomend beschermd dienen te worden.

Uit de registratie bleek duidelijk dat deze in Vlaanderen nog zelden bestudeerde bron een schat aan informatie bevat op verschillende niveaus, waar nog jaren studieplezier aan te beleven valt. Naast de veel voorkomende namen en data, aangebracht door zowel lokale als internationale bezoekers, bevat de graffiti ook informatie over de denkwereld van mensen, hun identiteit, (bij)geloof, beroepen, werktuigen,...

In tegenstelling tot de meeste geschreven bronnen uit de middeleeuwen of tot gegevens die we uit een archeologische opgraving halen, hebben we nu op één plaats meer dan 500 jaar aan informatie op een veel persoonlijker vlak. Dit getuigt heel beeldend over de relatie van de individuele Tongenaren en bezoekers met de Onze-Lieve-Vrouwe Basiliek, en dit doorheen de tijd.

Afb. 91: Middeleeuwse figuur (ID: TO-22-BOBA ZBKZZ R2 (168)).

BIBLIOGRAFIE

ARNOLD, J. H. (2005) *Belief and Unbelief in Medieval Europe*, London

CHAMPION, M. (2015) *Medieval Graffiti: The Lost Voices of England's Churches*, London.

CHAMPION, M. (2017) *The Priest, the Prostitute, and the Slander on the Walls: Shifting Perceptions Towards Historic Graffiti*. In: *Peregrinations: Journal of Medieval Art and Architecture*, 6, 1 (2017) p. 5-37.
<https://digital.kenyon.edu/perejournal/vol6/iss1/20>

DEBONNE V. (2020) De gotische Onze-Lieve-Vrouwebasiliek in Tongeren. Nieuwe inzichten in de bouwgeschiedenis. in: ERVYNCK A. & VANDERHOEVEN A. (red.) *Het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek van de O.L.V.-basiliek van Tongeren (1997 - 2013) Deel 5: De middeleeuwse en postmiddeleeuwse periode*. Relicta Monografieën 15, Brussel.

DE VRIES, D. J., Janse, H. (1991) *Werk en merk van de steenhouwer. Het steenhoudersambacht in de Nederlanden voor 1800*, Zwolle.

MOSTERT M. DEMYTTENARE A. (red.)(1995) *De betovering van het middeleeuwse christendom. Studies over ritueel en magie in de Middeleeuwen*, Hilversum

OOSTERBOSCH M., ROMBOUT N. & VAN DEN HOVE P. (2007) *Notariële muurgraffiti in de Onze-Lieve-Vrouwebasiliek van Tongeren*. In: *Limburg, het oude land van Loon* vol. 86, 19-29.

PRITCHARD, V. (1967) *English Medieval Graffiti*, Cambridge

REISS, B. (2017) *Pious Phalluses and Holy Vulvas: The religious Importance of Some Sexual Body-Part Badges in Late-Medieval Europe (1200-1550)*. in: *Peregrinations: Journal of Medieval Art and Architecture* 6, 1, 151-176.
<https://digital.kenyon.edu/perejournal/vol6/iss1/27>

VAN TYGHEM, F. (1966) *Op en om de middeleeuwse bouwwerf: de gereedschappen en toestellen gebruikt bij het bouwen van de vroege middeleeuwen tot omstreeks 1600: studie gesteund op beeldende, geschreven en archeologische bronnen. deel I & II*, Brussel.

WEERTZ, J., WEERTZ, E. & DUFFIN C.J. (2020) *Therapeutic stone powder from ecclesiastical sources: supplementary comments*, in: *Pharmaceutical Historian (British Society for the History of Pharmacy)* 50(2), 59-64.

WEBB, D. (1999) *Pilgrims and Pilgrimage in the Medieval West*, London.

Websites:

<http://www.medieval-graffiti.co.uk>

